

॥ श्रीरस्तु ॥

बडवानलः ।

(भट्टवलभद्रशर्मरचितसिद्धान्तसिद्धापगाखण्डनरूपः ।)

श्रीमत्प्रतिवादिभयङ्करार्यसिंहासनाधीश्वरैः

श्रीकाञ्चीनगरनिवासिभिः

श्रीमद्—अनन्ताचार्यस्वामिभिः

विरचितः ।

तस्यायं प्रथमो भागः

मोहमय्यां निर्णयसागर मुद्रणालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितः ।

मोहमर्या ।

१९१५.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar
Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay, and Published by
Prativadi-Bhayankaram, Anantacharya,
Little Conjeevaram, (Chingleput).

श्रीरस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीमते विश्वक्सेनाय नमः ।

भूमिका ।

अतीतसाधारणवत्सरतुलामासपड्डिंश(11-11-10) दिवसप्रकाशि-
तायां मञ्जुभाषिण्यां “शुद्धाद्वैतमतं बलभमतं वा” इति शीर्षकादधः
कोऽपि लेखो बलभमतीयाविकृतब्रह्मपरिणामवादविचारपरः प्रकाशितो-
स्माभिः । एतादृशास्तत्तन्मतसिद्धान्तानुशीलनपरा लेखास्तदातदा मञ्जु-
भाषिण्यामवतार्यन्तेऽस्माभिर्विदुषां मनोविनोदायेति स्फुटं मञ्जुभाषिणी-
वाचकानाम् । तद्वर्षीयेष्वेव पूर्वापराङ्केषु द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैत-
सम्प्रदायिनां तांस्तान्वादानधिकृत्य लेखाः प्रकाशिता द्रष्टुं शक्यन्ते ।
एतादृशानां लेखानां प्रकाशनं नाभ्यसूयया नवेर्ष्यया क्रियते, अपितु
विदुषां मनोविनोदाय विद्यार्थिनां बुद्धिवैशद्याय च—इति विवेचकानां
सुखावगमम् । तमपि लेखमत्राग्रे कात्स्न्येन लेखिष्यामः, यदीयशै-
लीदर्शनेनायमर्थः स्पष्टो भविष्यति विदुषाम् । तस्य खलु लेखस्यान्ते
“समाधानमस्या नचिरात्केनापि बलभमतानुयायिना पण्डितेन प्रक-
शितं द्रष्टुमिच्छामः” इत्यपि लिखितं वर्तते ।

तस्यैतस्य लेखस्य खण्डने प्रवृत्तः श्रीमान् बलभद्रशर्मा नाम कोऽपि
बलभमतानुयायी सिद्धान्तसिद्धापगां नाम कमपि प्रबन्धं बहूनां
साहाय्येन जग्रन्थ, सहभूमिकया प्राचीकशचैनम् । सिद्धापगेयं कं
पुनर्नेष्यति सहप्रवाहेण सागरमित्येकदा ग्रन्थमेनमालोकयन्तश्च वयं

नूनमदसीयं पाण्डित्याभिमानमेवेति निरचैष्म । अस्मदीयस्य लेखस्य
भावमजानन्नेवायं खण्डनाभिनये प्रवृत्तो विदुषां हास्यास्पदतामे-
वात्मानमनैषीदित्युत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति ।

इदं पुनरस्माकं मनसः खेदाय भवति, यद्भावमजानन्नेवायं दोषा-
नुद्भावयतीति । विदुषां खलु वर्तमानदोषाविष्करणेन न तथा खिद्यते
चेतः, यथा खल्वसतो दोषस्योद्भावेन । यथाह रघुनाथशिरोमणिः—

“दूष्यं वचो मम पुनर्निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ।”

इति । अनधिकारप्रवेशश्चायमस्य महाशयस्य, यतोऽयं स्वयमेव कविः
काव्यरत्नाकरश्चेत्युपाधिशब्दं प्रकाशयति । प्रसिद्धश्चायं श्लोकः प्राचाम्—

“शास्त्रेण हीनाः कवयो भवन्ति
कवित्वहीनाश्च पुराणभट्टाः ।”

इति । अयमर्थश्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । वयं पुनरदसीयायाः सिद्धाप-
गायाः संशोषणाय बडवानलमेनं समुद्भावयन्तो विदुषां पुरतोऽदसीय-
पाण्डित्यसर्वस्वं प्रकाशयिष्यामः केवलं नत्वयमिव शापाक्षरैः पूरयिष्यामो
निबन्धम् । तदिह विवेचका विद्वांसः सत्पुरुषोचितेन स्वभावेन गुणग्र-
हणपरा भवन्त्विति प्रार्थयामः ।

मञ्जुभाषिण्याः साधारणसंवत्सरतुल्यमासषड्विंशदिवसीयेऽङ्के प्रका-
शितो लेख इत्थम्—

“शुद्धाद्वैतमतं वल्लभमतं वा ।”

अस्ति शुद्धाद्वैतमतं नाम किमपीदानीमुत्तरभारते प्रचलितम् । इदमेव वल्लभ-
मतमित्युच्यते । तन्मतानुयायिनामयं सिद्धान्तः—यद्वैवेदं सर्वं परिदृश्य-
मानं जगत्, सर्वज्ञं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मैव रमणार्थं जगद्रूपेण परिणमतीति ।

ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामे विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्य, परिणामित्वेनाऽविकारित्वेन च श्रुतौ व्यपदेशात्परिणामित्वेऽप्यविकारं ब्रह्मेति ते प्राहुः । यथा सर्पः सरलः कुण्डलाकारश्च भवन्नप्यविकृतः, यथा वा सुवर्णं कटककुण्डलाद्याकारं भवदपि न विकृतं; तथा ब्रह्म जगदाकारं भवदप्यविकृतमिति दृष्टान्तद्वयप्रदर्शनेन तस्मिन्नर्थं साधयन्ति । यथा कामधेनुकल्पद्रुमादिभ्यो नानारूपाः पदार्था उत्पद्यमाना अपि न कामधेन्वादीनां विकृततां सम्पादयन्ति तथा ब्रह्मणोऽपि नानाकारं जगदिदमुत्पद्यमानमपि न ब्रह्मणो विकारमावहति, इति च वर्णयन्ति । “उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्” इति सूत्रं चैतदर्थप्रतिपादकं मन्यन्ते । अत्रेदं वक्तव्यम् । यद्यपि सर्वज्ञं सर्वशक्तं ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमतीति युक्तम्, “बहु स्यां प्रजायेये”ति ब्रह्मण एव जगद्रूपेण बहुभवनसङ्कल्पश्रवणात्, “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।” इत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानोपपादनप्रकरणे नृद्धादिदृष्टान्तप्रदर्शनाच्च; तथापि ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामाङ्गीकारेऽपि विकारित्वं यथा नापद्येत तथा परिणाम उपपादनीयः, न तु लोकदृष्टप्रक्रियाविरुद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मणोऽङ्गीकर्तव्यम् । श्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सत्युन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । यथा च ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामाङ्गीकारेऽपि न विकृतत्वापत्तिस्तथा नामोपपादितं विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तिभिः । चिदचिद्विशिष्टमीश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दार्थस्तेषाम् । “चिदचिदीश्वरसमुदायरूपे ब्रह्मशब्दार्थे विशेष्यभूतेश्वरस्वरूपे साक्षात्परिणामो नास्ति, विशेषणभूताचिदंशे परिणामो भवति सच परम्परया ब्रह्मनिष्ठः । सद्वारकमपि परिणामित्वं मुख्यमेव । प्रोक्षणावहननादेर्ब्राह्मिद्वारा यज्ञशेषत्ववत् । एवं च सति ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामप्रतिपादिकाः श्रुतयो विशेषणांशसमुदायसद्वारकपरिणामपरतयोपपद्यन्ते, अविकारश्रुतयश्च ब्रह्मस्वरूपात्मकविशेष्यांशसमुदायतत्र साक्षाद्विकाराभावप्रतिपादनपरतयोपपद्यन्ते” इति हि तेषां प्रक्रिया । ब्रह्मस्वरूपस्य साक्षात्परिणामसङ्गीकुर्वन्तो बालभास्तु परिणामोऽविकृतत्वं चेत्युभयं ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिपाद्यमिति तदुभयमपि तत्राङ्गीकुर्वन्तस्तयोर्विरुद्धयोरेकत्र समावेशं ब्रह्मणो वैभवरूपमलङ्कारं मन्यन्ते । यथा खल्वद्वैतिनोऽनुपपन्नतैकवैषाया अविद्याया अनुपपन्नतामलङ्कारं मन्यन्ते । अद्वैतिनां पक्षे च ब्रह्मणो नैवं विरुद्धधर्माश्रयत्वप्रसक्तिरस्ति, ब्रह्मणो जगदुपादानतामङ्गीकुर्वद्भिरपि

तैर्विवर्तोपादानताया एवाङ्गीकारात् । द्वैतिनां पक्षे तु ब्रह्मणो जगदुपादानताया एवाभावाद्विकारित्वप्रसङ्ग एव न भवति । बाल्लभानामेव पक्षेऽयं दोषः प्रसज्यते, यद्ब्रह्मणि परिणामित्वाविकारित्वयोर्विरुद्धधर्मयोः सामानाधिकरण्यं नाम । न खलु लोके साक्षात्परिणमन्नविकृतः कोपि पदार्थो दृष्टः । दृश्यते च परिणमतां विकारित्वं लोके । तत्—उभयमिदं परिणामित्वमविकारित्वं चेति परस्परविरुद्ध-तया लोके दृष्टं ब्रह्मणि परं कथं सामानाधिकरण्यं भजेत् ।

सर्पदृष्टान्तश्च विषमः, सर्पस्य सरलत्वं कुण्डलत्वं च सन्निवेशविशेषमात्रमेव, न तत्र परिणामः । न खलु कोपि सर्पं कुण्डलितं पश्यन्सर्पः कुण्डलतया परिणमतीति व्यवहरति । ऋज्वाकारकुण्डलाकारयोश्च कालभेदेनैकत्र सम्भवाद्विरोधोऽपि नास्ति । ब्रह्मणश्च परिणामोऽङ्गीक्रियते तैः, न सन्निवेशविशेषमात्रं जगद्ब्रह्मणः । परिणामाविकृतत्वयोश्च परस्परविरोधः पूर्वमुपपादितः ।

सुवर्णदृष्टान्तश्चासङ्गतः, सुवर्णस्य कटककुण्डलाद्यात्मना परिणामं भजतो विकारस्यैवाङ्गीकारात् । “यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम्” इति छान्दोग्ये कटककुण्डलार्दानां लोहविकारत्वश्रवणाद्ब्रह्मणोऽविकृतपरिणामांशे तस्य दृष्टान्तत्वासम्भवात् ।

कल्पद्रुम—कामधेन्वादीनामपि न प्रकृते दृष्टान्तत्वसम्भवः, कल्पद्रुमचिन्ताम-
ण्यादिभ्यो विचित्रतरपदार्थोत्पत्त्यङ्गीकारेऽपि कल्पद्रुमादिपरिणामाङ्गीकारस्या-
नावश्यकत्वात्, तेषां निमित्तमात्रतायास्तत्तत्पदार्थानां तत्तदुपादानद्रव्यपरिणा-
मजन्यतायाश्चाङ्गीकारसम्भवात् । कचिदुत्पादकद्रव्यपरिणामजन्यत्वाङ्गीकारेऽपि
वा कृत्स्नद्रव्यस्य विकारादर्शनेऽप्येकदेशविकाराङ्गीकारसम्भवाच्च । गोमयादिभ्यो
विजात्तीयवृश्चिकाद्युत्पत्तिमङ्गीकुर्वन्तोऽपि गोमयैकदेशपरिणामजन्यत्वं तदंश-
मात्रस्य विकारं चाङ्गीकुर्वन्त्येव । तत्—कल्पद्रुमादीनामपि न दृष्टान्तता ।
“उभयव्यपदेशा”दित्यादिसूत्रं च ब्रह्मणो न विरुद्धधर्मवत्त्वाङ्गीकारे
प्रमाणम्, तस्य पूर्वपक्षसूत्रतया तत्प्रतिपाद्यस्य सिद्धान्तरूपत्वाभावात् ।
“उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्” इति सूत्रेण •ब्रह्मणा सहाचिद्वस्तूनां
तादात्म्य-भेदयोरुभयोर्व्यपदेशादहिकुण्डलन्यायेनाचिद्वस्तूनि ब्रह्मरूपाणीति
पूर्वपक्षयित्वा, “पूर्ववद्वा” इति सूत्रेणाचिद्वस्तुनो जीववदेव ब्रह्मपदार्थैकदे-
वरूपत्वं सिद्धान्तितम् ।

यदि ब्रह्मणः परस्परं विरुद्धधर्माश्रयत्वमुपपद्यते, तर्हि भेदाभेदपक्षवादिना किम-
पराद्धम्? श्रुत्युक्तत्वाद्ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वमङ्गीकुर्म इति वदतां च कोऽभिप्रायः
स्यात्? न खलु यस्य कस्यचिदुक्तिमात्रेण परस्परसमानाधिकरणयोरेकाधिकरण-
वृत्तित्वं सम्भावितुमर्हति । तथात्वे च सति यस्य कस्याप्युक्त्यः हृदस्य वह्नि—तदभा-
वाश्रयत्वमपि स्यात् । वृक्षे वर्तमानयोः संयोगतदभावयोर्विरोधशमनायावच्छे-
दकभेदकल्पनं तार्किकाणामसङ्गतं स्यात् । श्रुतेरेवायं सर्वेतरविलक्षणो महिमेति
चेत्? कृतं नीमांसाशास्त्रेण, सर्वत्रापि श्रुतिवैभवेन विरोधशमनसम्भवेन विचार-
शास्त्रस्यैवानर्थक्यात् । प्रत्यक्षविरुद्धस्य श्रुतिप्रतिपाद्यस्यार्थस्यादुष्टत्वे यूपदित्यै-
क्यप्रतिपादकशास्त्रस्यापि यथाश्रुतार्थकत्वाङ्गीकारे दोषाभावाद्ब्रह्मन्तरकल्पनं च
व्यर्थं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मण्यपि प्रत्यक्षविरुद्धं विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणत्वं न श्रुतिः
प्रतिपादयितुमलम् । तत्कथं नान बाल्भानां पक्षे ब्रह्मणः परिणामित्वाविकारित्वे
उपपद्येताम्? इति महतीयं शङ्का समुदेति । समाधानमस्या नचिरात्केनापि
बल्लभमतानुयायिना पण्डितेन प्रकाशितं द्रष्टुमिच्छामः ॥” इति ।

समाप्तेयं भूमिका ।

4

5

6

7

8

9

10

भूमिकासमीक्षणम् ।

सिद्धान्तसिद्धापगायामादौ भूमिका काचित्पञ्चपृष्ठपरिमिता ग्रन्थ-
कृता संयोजिता वर्तते । सा खलु ग्रन्थकर्तुः स्वभावमवगमयति स्फुटम्,
तामधिकृत्य किमपि लिखामः ।

तत्र यत्तावदुक्तम्—

“ अस्ति किल दक्षिणापथे विपश्चिदपश्चिमंमन्यः कोऽन्यनन्ताचार्यनामा
रामानुजो यः काञ्चीमधिवसन्मञ्जुभाषिणीं नाम साप्ताहिकीं संस्कृतसंवादपत्रिकां
प्रकाशमुपनयति । तत एव च सुदुर्लभसौभाग्यभाजनमिति, निरवधिधिषणाव-
धीरितविवुधोपाध्याय इति, वाङ्मयमहाम्भोनिधिस्वरविहारसाहसिक इति, सर्वा-
तिशायिसमुच्छ्रयोन्मिषदशेषोत्कर्ष इति, सुधासूतिरिव लोकोत्सवोदयश्चण्ड-
मरीचिरिव दुष्प्रधर्मेप्रतापः पारावार इव दुस्तरतमो हंस इव च विदितविवेक-
वैदग्ध्य इति चाभिमन्यते य आत्मानम् ।” इति ।

तदिदं “अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।” इति न्यायं
स्मारयति । मञ्जुभाषिणीं नाम साप्ताहिकीं संवादपत्रिकां प्रकाशयामो वय-
मित्येतन्नास्माकं दूषणाय, अपितु भूषणायैव भविष्यति । यत्तु तथातथा
वयमभिमन्यामह इति, तदस्य परहृदयज्ञतामन्यादृशीं सूचयति । कथमिद-
मवगतं महाशयेनानेनेति तु प्रष्टुमिच्छामो वयम् । अस्मदीयलेखानुवाच-
नमात्रेणैतादृशोऽस्मदीयाभिमानोऽनेनाभ्यूहितश्चेत्काममयं दुरूहः स्यात् ।
नचैतावता सर्व एव तल्लेखवाचका एवमभ्यूहेरन्निति च वयं मन्यामहे ।
यत्तु महाशयेनानेनास्मदूषणप्रवृत्तेन शापाक्षराणि केवलं प्रयुञ्जता महा-
नायासोऽङ्गीकृतः, सोऽयं प्रतिध्वनिमप्यनुत्पादयन्नूनं मोघतामुपगत इति
ज्ञास्यन्ति पण्डिताः । स्वार्थिनायामपि लेखनसामग्र्यामुपस्थितेष्वपि
तादृशेषु शब्देषु न वयं तथाविधे कर्मणि प्रवर्तामहे ।

महता विस्तरेण स्वस्य काञ्चीगमनं, तत्र स्वागताननुष्ठानं, अन्य-
 चान्यच्च विलिखन् भूमिकायां महाशयः श्रीदेवराजदिव्यालये संमिलितैः
 पण्डितवर्यैः कृतानां प्रश्नानां “द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ” इत्या-
 दिश्रुत्यर्थानुयोगस्य च पश्चाच्छब्देन स्वकृतप्रत्युत्तरणस्य लेखनं परं
 किमिति विस्मृतवानिति तु प्रष्टव्यं भवति ।

अन्ततश्च भूमिकयानया महाशयेनानेनात्मा लघुतामेव प्रापितो न
 पुनर्गौरवमिति सूचयन्तो विरमामोऽस्याः समीक्षणात् ।

समाप्तं त्रेदं भूमिकासमीक्षणम् ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।
श्रीमते विष्वक्सेनाय नमः ।
श्रीमते रामानुजाय नमः ।

बडवानलः ।

तस्मै तुरङ्गमुखाय नमोस्तु धाम्ने
कस्मैचन स्फटिकशैलसमग्रभाय ।
हेषारवो भवति वेदमयो यदीयो
वाग्देवताग्रभृतयोऽपि च यद्विभूतिः ॥
करिशिखरिशिखरधाम्ने प्रणतार्तिनिवर्तनात्तदीक्षाय ।
अर्थिजनकल्पतरवे नमसां शतमस्तु देवराजाय ॥
गुरवे करवै नमांसि भूयां-
स्यथ रामानुजयोगिने च तस्मै ।
अवतीर्य यदात्मना हि शेषो
व्यतनोच्छेषमशेषमेव विष्णोः ॥
श्रीरामानुजयोगिसौम्यवरमुन्याज्ञाप्तसिंहासनै-
श्वर्यश्रीप्रतिवादिभीकरगुरोः सिंहासने संस्थितः ।
भट्टश्रीवलभद्रशर्मबहुलायासोत्थसिद्धापगा-
शोषार्थं बडवानलं रचयति श्रीमाननन्तो गुरुः ॥

तत्र यदुक्तं सिद्धापगायाम्—

“तत्र ब्रूमः, अहोनु खलु भोः प्रत्यक्षपक्षपातिता पण्डितपारीन्द्रस्य भवतो,
यदुक्तं सर्वप्रमाणमौलिमालतीमालां श्रुतिमपि प्रत्यक्षप्रमाणातीतमर्थमुपपादयन्तीं

नाभ्युत्सहते सोढुम् । प्रत्युताऽऽपत्तिप्रदर्शनापदेशेन प्रमत्तामेव तामेतां व्यपदि-
शति । तदेष सुदुर्नारसो भवतः खोक्तिभङ्गयेकगम्यो वेदस्याप्रामाण्यवादः” इति ।

तदेतद्ग्रन्थकृतो भ्रान्तिमावेदयति । न खल्वस्माभिः प्रत्यक्षातीतमर्थं
न प्रतिपादयति शास्त्रमित्युक्तं कुत्रापि, येन शास्त्रस्य प्रत्यक्षातीतार्थप्र-
तिपादकत्वमस्मदसंमतं ज्ञायेत । किंतु प्रत्यक्षाविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वमात्र-
मुक्तमस्माभिः । नचाविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वमतीतार्थाप्रतिपादकत्वं चैकम् ।
अतीतत्वं ह्यत्र तदब्रूथ्यत्वं—तज्जन्यबोधाविषयत्वरूपम् । नचेदमुभयं
समनियतं वा, चक्षुर्जन्यबोधाविषयस्पर्शादिरूपार्थप्रतिपादके-
शीतं जलं—इत्यादिशब्दे तदविरुद्धार्थप्रतिपादकतासत्त्वात् । नच तदती-
तार्थप्रतिपादकत्वं तदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन विरुध्यते, येन प्रत्यक्षावि-
रुद्धार्थप्रतिपादकत्वकथनमात्रेण तदतीतार्थप्रतिपादकत्वाभावकथनं सि-
द्ध्येदपि ।

आपत्तिप्रदर्शनं च न स्वाभिप्रेतार्थप्रदर्शनरूपम् । आपत्तिर्हि पर-
मते क्रियते—प्रत्यक्षाविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे परमते वेदस्य प्रम-
त्तप्रलपितत्वापत्तिरिति । नच तावता स्वमते वेदस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत ।
अविरोधसंपादनेन प्रामाण्यं हि वैदिकैः स्थापनीयं, तच्चास्मदीयैः स्था-
पितमेव । यद्यत्र घटः स्यात्तर्ह्युपलभ्येतेत्यापादयतो हि न भूतले घटव-
त्तामिश्रयः किंतु तदभावनिश्रय एव, भूतले घटाभाववत्तानिश्रयवानेव
घटसद्भावं साधयन्तं परं प्रति यद्यत्र घटः स्यात्तर्ह्युपलभ्येतेत्यापत्तिं
प्रदर्शयति । तर्कस्य विपर्यये तत्कोटिपर्यवसायित्वं च शास्त्रवित्संमतम् ।

प्रत्यक्षप्रमाणातीतत्वं च प्रत्यक्षजन्यबोधाविषयत्वम् । तच्च—
स्वजन्यबोधाविषयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
वत्त्वरूपं वा, विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वरूपं वा ।
अत्र द्वितीयपक्षे ब्रह्मणः स्वीयसर्वविषयकसाक्षात्कारविषयतां मुक्तानां

भगवत्संकल्पप्रयोज्यसर्वविषयकसाक्षात्कारविषयतां चादाय दोषवारणाय प्रत्यक्षे इन्द्रियजन्यत्वं विशेषणं देयम् । तत्रापि वहिरिन्द्रियजन्यत्वमेव निवेद्यं, तेन योगिनां योगबलजन्यं मनोमात्रकरणकं प्रत्यक्षमादाय न दोषः । इदं च ब्रह्मणो मुक्तानां च साक्षात्कारेषु प्रत्यक्षत्वमन्युपेत्योक्तम् । यदि च ब्रह्मणो मुक्तानां च साक्षात्कारेषु प्रत्यक्षत्वमेव नास्ति, अक्षं प्रति=प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षशब्दयोगलभ्यार्थस्य तत्राभावात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति नैयायिकाद्यभिमतप्रत्यक्षलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति विभाव्यते; तदापि योगजप्रत्यक्षविषयतामादाय दोषवारणाय तन्निवेशनीयमेव । ब्रह्मणो मुक्तानां च ज्ञानेष्विन्द्रियोपयोगाभावस्य प्रमाणबलादङ्गीकारसंभवेऽपि योगिनां ज्ञानेष्वन्ततो मन-इन्द्रियोपयोगस्य वाङ्गीकार्यत्वात्, प्रत्यक्षशब्दवटकीभूताक्षशब्दस्येन्द्रियमात्रपरत्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षत्वसाक्षात्कारत्वादीनां विषयताविशेषरूपत्वात्, तस्य च “अदृष्टो द्रष्टा” “पश्यत्यचक्षुः” “सदा पश्यन्ति” “सर्वं ह पश्यः पश्यति” इत्यादिप्रमाणानुरोधेन भगवतः सर्वविषयकसाक्षात्कारे नित्यमुक्तानां साक्षात्कारेषु चावश्यकतया तद्विषयतामादायापि दोषवारणं तत्प्रयोजनं बोध्यम् । नित्यमुक्तादीनामप्यप्राकृतेन्द्रियाङ्गीकारपक्षे च प्रत्यक्षे कर्मप्रयोज्यत्वमेव निवेशनीयम्, अस्मदादिप्रत्यक्षस्य परम्परया कर्मप्रयोज्यत्वान्नित्यमुक्तादीनां कर्मसंबन्धरहितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य तदप्रयोज्यत्वञ्चोपपत्तिः ।

तस्मात्प्रत्यक्षविरुद्धार्थाप्रतिपादकत्वं वेदस्य कथयतामस्माकं पक्षे तस्य प्रत्यक्षातीतार्थाप्रतिपादकत्वं वाऽप्रामाण्यं वा नैवापद्यत इति सिद्धम् ।

यदुक्तम्—“नच श्रुतेस्तदविरुद्धत्वविरुद्धत्वाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थितिं कुत्राप्युपलभामहे ।” इति ।

तत्, कस्यचिज्जन्मान्वस्य गहनगिरिगुहासु वसतः सूर्याभावव्याहारवदुपहास्यं; महर्षिणा जैमिनिना भाष्यकृदादिभिश्च वेदस्यापाततः प्रत्यक्षविरोधेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य तदविरोधसंपादनेन प्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसायां समर्थितत्वात् । यदि प्रमाणान्तरविरोधादिभिर्वेदस्याप्रामाण्यमेव नाशङ्कनीयं, यथाश्रुतशब्दलभ्यार्थ एव सर्वत्र यथायथमङ्गीकर्तव्यः, कृतं तर्हि मीमांसाशास्त्रेण कृत्स्नेन ! “अङ्गानि वेदाश्चेत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।” इत्यादिना मीमांसान्यायविस्तरयोर्विद्यास्थानतया परिगणयिता महर्षिश्चोपहास्यकोटावन्तर्भाव्येत ।

पूर्वमीमांसायां प्रथमाध्याये द्वितीयपादे अर्थवादप्रामाण्याधिकरणे
श्रुतेः प्रत्यक्षविरोधेनाप्रामाण्यमाशङ्क्य समाहितं जैमिनिना ।

“शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ।”

इदं तस्याधिकरणस्य द्वितीयं सूत्रम् । अत्र “स्तेनं मनोऽनृत-
वादिनी वाक्” “एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः, तस्मा-
दार्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूमः ।” “न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा
वा सोऽब्राह्मणा वा” इत्यादीनां श्रुतिवाक्यानामप्रामाण्यमनेन सूत्रे-
णाशङ्क्यते । प्रथमे पादे विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य कृत्स्नस्य वेदस्य
प्रामाण्यमुक्तम् । विशेषतश्च विधिभागस्य प्रामाण्यं समर्थितम् । द्वितीये
पादेऽर्थवादानां मन्त्राणां च प्रामाण्यं स्थाप्यते । तत्र प्रथमेऽर्थवादप्रा-
माण्याधिकरणेऽर्थवादानामप्रामाण्यमाशङ्क्य समाधीयते ।

“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्य-
मुच्यते । ” इति प्रथमेन सूत्रेण सामान्यतोऽर्थवादानां धर्मे प्रामा-
ण्यासंभव उक्तः । अथ विशेषतश्च तदसंभवमुपपादयितुं प्रवृत्तोऽसू-
त्रयत्—“शास्त्रदृष्टविरोधाच्च” इति । शास्त्रविरोधात्, दृष्टविरो-

वात्, शास्त्रदृष्टविरोधाच्चार्थवादविशेषाणां स्वार्थे प्रामाण्यं न संभवतीति तदर्थः ।

“स्तेनं मनः” “अनृतवादिनी वाक्” इत्यादि श्रूयते । एषां वाक्यानां यदिभूतार्थानुवादित्वमात्रमङ्गीक्रियेत, तदा—“आम्नागस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्”—इति पूर्वसूत्रोक्तमक्रियार्थत्वादप्रामाण्यमापद्येत । अथ तत्परिहारार्थं यथाकथंचिद्विपरिणामादिभिर्विधौ कल्प्यमाने—अयमर्थः समापद्यते—स्तेनं कर्तव्यं, मृषोद्यं कर्तव्यं, इति; तच्च शास्त्रविरुद्धम्, “नचोरयेत्,” “नानृतं वदेत्” इति तयोर्निषेधात् । अतः शास्त्रविरोधादप्रमाणान्येवंजातीयकानि वाक्यानि, इति पूर्वपक्षः ।

“तस्माद्भूत एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः” “तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूमः” इति श्रूयते । अत्र च दिवा धूममात्रस्य दर्शनं रात्रावर्चिष एव दर्शनं प्रतिपाद्यते, दिवार्चिषोऽदर्शनं रात्रौ धूमस्यादर्शनं चोच्यते, दृश्यते च धूमोर्चिश्चेति द्वयमपि दिवारात्रौ च, अतः प्रत्यक्षविरुद्धमिदम्, तन्न प्रमाणं स्वार्थे, इत्यपरः पूर्वपक्षः

“न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा वा सः—अब्राह्मणा वा” इति श्रूयते । ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वसंशयकथनेन ब्राह्मणत्वानिश्चयप्रतिपादकमिदं वचनम् । गृह्यते च दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतेन प्रत्यक्षेण ब्राह्मणत्वम् । न खलु लोके कोऽपि स्वगतं ब्राह्मणत्वं सन्दिहानो दृष्टः । तस्मात्प्रत्यक्षविरुद्धत्वादियं श्रुतिरप्रमाणम्, इत्यन्यः पूर्वपक्षः ।

“को हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा” इति श्रूयते । स्वर्गसंशयपरमिदं वाक्यम् । एतच्च “स्वर्गकामो यजेत”

इत्यादिशास्त्रदृष्टविरुद्धम्, तत्र हि स्वर्गपदेन स्वर्गसद्भावो ज्ञायते, तत्—
इयं श्रुतिरप्रमाणम्, इतीतरः पूर्वपक्षः ।

अत्र दृष्टविरोधोपपादनपरं शाबरमित्थम्—“अथ दृष्टविरोधः—
‘तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः । तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं
ददृशे न धूमः’ इति । ‘अस्माल्लोकादुत्क्रम्याग्निरादित्यं गतः,
रात्रावादित्यस्तम्’ इत्येतदुपपादयितुमिदम् । उभयमपि दृष्ट-
विरुद्धमुच्यते । तस्मान्नैषावधारणा सिद्ध्यतीति । अपरो दृष्ट-
विरोधः—‘न चैतद्विद्यो वयं ब्राह्मणा वा सः—अब्राह्मणा वा’
इति । अक्रियार्थत्वादनर्थकम् । अथायमर्थः—नैवैतज्ज्ञायते
किं वा ब्रह्मिणां ~~वयम्~~ वयम्—उताब्राह्मणा एवेति, प्रत्यक्षविरुद्ध-
मप्रमाणम् ।—”इति ।

अत्र वार्तिकम्—“रात्रिर्दिवं धूमार्चिषोरपि दर्शनाद्धूम एवा-
र्चिरेवेति चैतद्वयमपि प्रत्यक्षविरोधादवधारणं न संभवति ।
अथवा—यदनेन प्रतिपाद्यते ‘दिवाग्निरादित्यमनुप्रविशति
रात्रावादित्यस्तम्’ इति, तदवधारणं नोपपद्यते, पूर्वोक्तस्य
द्व्युपपादनाय । ततश्चाग्निसूर्ययोर्नक्तं दिवं व्यवस्थितज्योति
~~द्व्युपपादनाय~~ स्तुतिरप्यसत्यत्वान्नावकल्पत इत्येषा वानवधा-
रणा । अथवा—‘सूर्यो ज्योति’रिति प्रातरयं मन्त्रः ‘अग्निर्ज्यो-
ति’रित्येष सायम्,—इत्येषा मन्त्रयोरवधारणा न सिद्ध्यति ।
अथवा—समस्तो वेदः प्रमाणमित्येषावधारणा न सिद्ध्यति ।
इत्यभिप्रायः । शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधद्वयं पुनः शास्त्रदृष्टविरोध
इति यत्सदृशन्यायानि सन्ति क्रमभेदेन चोद्यन्ते, तत्परिहारस्त-
त्रक्रमभेदानुरोधेन । ‘न चैतद्विद्य’ इत्यार्षेयवरणशेषोऽभिमतः ।

सचायं क्रियातत्सम्बन्धनभिधानात्तद्विषयत्वेनाप्रमाणम् ।
 नहि ब्राह्मणत्वाज्ञानसन्देहविपर्ययाः केनचिदंशेन कर्मण्युप-
 युज्यन्ते । नच प्रत्यक्षविरुद्धा स्तुतिः सम्भवति । नच स्वत-
 न्त्रब्राह्मणत्वाज्ञानप्रतिपादनेन प्रामाण्यम् । कथं पुनरयं दृष्टवि-
 रोधो, यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः
 शास्त्रेणैव निश्चीयते ? नायं शास्त्रविषयो, लोकप्रसिद्धत्वात्,
 वृक्षत्वादिवत् । कथं पुनरिदं लोकस्य प्रसिद्धम् ? प्रत्यक्षेणेति
 ब्रूमः । कस्मात्पुनर्मातापितुः सम्बन्धानभिज्ञाश्चक्षुःसन्निकृष्टेषु
 मनुष्येष्वनाख्यातं न प्रतिपद्यन्ते ? शक्त्यभावात् । यथा—
 वृक्षत्वं प्रागभिधानव्युत्पत्तेः । नैतत्तुल्यम्, वृक्षत्वं प्रागभि-
 धायकव्यापाराज्जात्यन्तरव्यवच्छिन्नं स्वव्यक्तिष्वनुगतं शाखा-
 दिमद्रूपेण दृश्यते, नतु ब्राह्मणत्वम् ; अपिच व्युत्पन्नशब्दोऽपि
 निमित्तान्तरादृते नैव प्रतिपद्यते ; न चोपवीताध्ययनादि-
 निमित्तम्, वर्णत्रयसाधारणत्वात् ; अध्यापनाद्यपि भिन्ना-
 चारक्षत्रियवैश्यप्रतियोगित्वात्सन्दिग्धम् ; सर्वं च दुष्टशू-
 द्रेषु सम्भाव्यमानत्वादनिश्चितम् ; यस्त्वविचारितसिद्धमेव प्र-
 तिपद्येत, स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः क्रीणीयात् । नैष
 दोषः—कचिद्धि काचिज्जातिग्रहणे इतिर्लब्धता भवतीति
 वर्णितमेतत्, तेन यथैवालोकेद्रिष्टादेष्टादेष्टादुच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते
 व्यक्तिमहत्त्वसन्निकर्षाकारविशेषादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणं
 तथैवात्रोत्पादकजातिसरणम् । अयं चोत्पाद्योत्पादकसम्बन्धो
 मातुरेव प्रत्यक्षः, अन्येषां त्वनुमानाप्तोपदेशाद्यवगतः कारणं
 भवति । न चावश्यं प्रत्यक्षावगतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति, चक्षु-

रादेरनवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालिकस्मृतिव्यव-
हितमपि चेन्द्रियसम्बन्धानुसारि प्रत्यक्षमित्येतत्साधितम् । नच
यत्सहसा सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्निपुणतोऽपि पश्यतां न
प्रत्यक्षमित्येतदप्युक्तमेव । ह्यपराधात्तु दुर्ज्ञानोयं सम्बन्ध इति
स्वयमेव वक्ष्यति । नच तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते । नहि
यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम् । नच स्त्रीणां कचिद्व्य-
भिचारदर्शनात्सर्वत्रैव कल्पना युक्ता, लोकविरुद्धानुमानास-
म्भवात् । विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मा-
नम् । अनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपार-
म्पर्याविस्सरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथाच प्रति-
कुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते ।
नच भर्तृव्यतिरेककृतेन वर्णसङ्करोऽपराधेन जायते । दृश्यते
ह्यपराधिनीनामपि स्वभर्तृनिमित्तः प्रसवः । तदपराधनि-
मित्तस्तु तासामशुभफलोपभोगो भवेन्नत्वपत्यानां वर्ण-
सङ्करः । नच नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः । सवर्णेन
चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । सङ्करजातानामपि च
पुनरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते ।
तत्र त्वेतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो
लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा केनचिन्नि-
मित्तेन स्त्रीपुंस्कोकिलादिविभागज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपार-
म्पर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादीनि; इति भवत्यज्ञा-
नवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः ।” —इति ।

धूमार्चिप्रोरुभयोरपि रात्रौ दिवा चेति कालद्वयेपि दर्शनादेकैकस्य

केवलमेकैकस्मिन्काले सावधारणं दर्शनं प्रतिपादयच्छ्रौतं वाक्यमप्रमाणम्, प्रत्यक्षविरोधात्, इति; तथा ब्राह्मण्यजातेः प्रत्यक्षेण गृह्यमाणत्वात्तदनि-
श्रयप्रतिपादनपरं श्रौतं वाक्यं चाप्रमाणम्, प्रत्यक्षविरोधात्; इति च
प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्याशङ्कापरमिदं सूत्रमिति भाष्यवार्तिकयोरुपर्यु-
दाहृतयोः स्पष्टम् । वार्तिके “कथं पुनरयं दृष्टविरोधः” इत्यादिः—
“दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादी-
नि” इत्यन्तो ब्राह्मणत्वादीनां प्रत्यक्षवेद्यत्वासम्भवाशङ्कापुरःसरं तत्स-
म्भवप्रतिपादनपरो ग्रन्थः ।

इयं च प्रत्यक्षविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्याशङ्का “दूरभूयस्त्वात्”
“ह्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ।” इत्याभ्यां सूत्राभ्यां परिहृता जैमि-
निना । दृष्टविरोधद्वयं किलाशङ्कितं पूर्वमाशङ्कापरसूत्रेण, तदुभयमप्य-
नेन सूत्रद्वयेन परिह्रियते । तत्राद्यो दृष्टविरोधः प्रथमं परिह्रियते—

“दूरभूयस्त्वात्” [पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १२ ।]
“गुणवादस्तु” इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । “तस्माद्धूम एवाग्ने-
र्दिवा ददृशे” इत्यत्र “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति
तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे” इति पूर्वतरवाक्याद् “दूराद्”
इत्यनुवर्तते, तच्च दूरभूयस्त्वे गौणम् । नक्तमग्निर्दूराददृशे, दिवा
धूमो दूराददृशे इत्यन्वयः । तथा च धूम एवेति, अर्चिरेवेति चाव-
धारणं दूरभूयस्त्वप्रयुक्तम् । तद्यथा—कश्चिद्दूरात्पर्वताग्रे वर्तमानमपि
मशकमक्षिकादिकं न पश्यति पश्यति तु वृक्षादिकम्, तथा रात्रौ वर्त-
मानमपि धूमं न पश्यत्यर्चिरेव परं पश्यति, दिवा चार्चिर्न पश्यति पश्यति
च धूमम् । अतो धूम एवेत्यर्चिरेवेति चावधारणं युज्यते । अस्ति
च दूरादिति पदं पूर्वतरवाक्ये । तदनुवृत्तौ च न काप्यनुपपत्तिरर्थस्य ।

द्वेधा च गुणवाद इत्यस्यार्थः—गुणवादः—गुणाभिधानं स्तुतिरित्येकः। गुणादागतो वादः, गौणः शब्द इत्यर्थः । अयमपरो गुणवादः । द्वितीयो गुणवादः पूर्वमुक्तः—दूरादित्येतदूरभूयस्त्वे गौणमिति । अपरस्तु गुणवादोऽयम्—अग्निज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्येव सायं होतव्यं, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः ।” इति विहितसंसृष्ट-होममन्त्रस्तुतिरिति । अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति” इत्यादिमन्त्रनियमविधिसन्निधाने “तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश” इत्याद्यर्थवादः श्रूयते । इदं च “उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुममारोहति” इत्याद्युक्तस्य प्रातः सूर्येऽग्नारोहणस्य सायमग्नौ सूर्यान्वारोहणस्य चोपपादनार्थं प्रवृत्तम् । इदमपि च “अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति” इति मिश्रलिङ्गमन्त्रनियमविधिसमर्थनार्थम् । तस्मात्सोऽयमर्थवाद उक्तसंसृष्टहोममन्त्रस्तुतिपर इति गुणवाद इति भावः । इत्थं धूमार्चिषोरुभयोर्दिवा नक्तं दर्शनात् ‘धूम एवे’ त्यादेः योऽयं प्रत्यक्षविरोध आशङ्कितः स दूरभूयस्त्वप्रयुक्तो गुणवाद इति परिहृतः ।

अत्र शाबरम्—“दृष्टविरोधे उदाहरणम्—‘तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः, तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूमः’ इति, ‘अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः’ इति मिश्रलिङ्गमन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । उभयोर्देवतयोः संनिधाने होम इति स्तुतेरुपपत्तिः । दूरभूयस्त्वात् धूमस्याग्रेश्चादर्शने गौणः शब्दः ।”—इति ।

एतदर्थपरं च वार्तिकमित्यम्—“‘तस्माद्धूम एवे’ति ‘दिवा-

गिरादित्यं गच्छती' त्यस्योपपत्तित्वेन । तदिदं किमर्थमुच्यते ? मिश्रलिङ्गाग्निहोत्रमन्त्रस्तुत्यर्थम् ।"—इति,

“कथं तु धूमएवेत्यवधारणा ? दूरस्थैर्भूम्ना दिवा धूम एव गृह्यते रात्रावर्चिरिति केनचिदंशेन स्तुत्यालम्बनम् ।”—

इति च ।

न किञ्चिदत्र तिरोहितं नाम । द्वितीयप्रत्यक्षविरोधपरिहारपरमिदमपरं सूत्रम्—

“रूपपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् । ”

[पू० मी० अ० १ पा० २ सू० १३ ।]

अत्रापि ‘गुणवाद’ इत्यनुवर्तते । “प्रवरे प्रत्रियमाणे यजमानो जपति” इत्यत्र “न चैतद्विद्म” इत्यादिः श्रूयते । अत्र “न विद्म” इति गुणवादः, गौणोऽयं शब्दो दुर्ज्ञानत्वे । दुर्ज्ञेयं ब्राह्मण्यमित्यर्थः । कथमिदमुच्यते—ब्राह्मण्यं दुर्ज्ञेयमिति ? तत्राह—“रूपपराधात्” इति । मातुर्व्यभिचारसम्भवादित्यर्थः । व्यभिचारश्च जारिणीजारयोरेव सुविज्ञानो नान्येषाम्, पुत्रस्योत्पादकं बीजिनं च जारिण्येकैव जानाति, न जारोऽपि । अतो ब्राह्मणात्स्वभार्यायां ब्राह्मण्यां जातत्वरूपं ब्राह्मण्यं मातुरेवैकस्याः सुविज्ञानम् । अत इदमुच्यते—“को हि तद्वेद” इत्यादि । इदं च दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायकम् । ननु जारोत्पन्नोऽपि क्षेत्रिण एव पुत्रः स्यादिति क्षेत्रिणो ज्ञानात्सुज्ञेयमेव ब्राह्मण्यमित्यत्राह—“कर्तुश्च पुत्रदर्शनात्” इति । आपस्तम्बादिभिः—“उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम्” इत्युपक्रम्य, “रेतोधाः पुत्रं नयति” इत्यादिना उत्पादयितुः कर्तुरेव पुत्र इति निश्चितत्वादित्यर्थः ।

तस्मादुर्विज्ञानं ब्राह्मण्यमिति फलितम् । एतादृशं दुर्विज्ञेयमपि ब्राह्मण्यं प्रवरानुमन्त्रणेन प्राप्यत इति स्तुत्यर्थं प्रवृत्तमिदम्, अतः प्रवरानुमन्त्रणस्य गुणवादीयम्—इत्यर्थः ।

अत्र शबरस्वामी—“दृष्टविरोध एवोदाहरणम्—‘नचैतद्विज्ञ’ इति । तत् ‘प्रवरे त्रियमाणे देवाः पितर इति ब्रूया’दित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेःशेषः । अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणः प्रवरानुमन्त्रणेन स्यादिति स्तुतिः । दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनं गौणम् । रुयपराधेन कर्तुं पुत्रदर्शनेन—‘अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनम्’ इत्यादिना दुर्ज्ञानम् ।”—इति ।

वार्तिककारस्तु—“प्रवरे प्रत्रियमाणे यजमानो वदेत्—‘देवाः पितरः’ इत्यादि । तत्प्रशंसार्थमुक्तम्—अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमन्त्रणेनेति । तत्र प्रसिद्धब्राह्मण्यनामेव ब्राह्मण्यलाभो निष्प्रयोजन इति तदुपपत्त्यर्थमुक्तम्—‘न चैतद्विज्ञ’ इत्यादि । ज्ञायमाने त्वज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वात् । यत्सुखेनाज्ञानं तदज्ञानमेव । तच्च रुयपराधनिमित्तम् । सत्यपि रुयपराधे यदि मातुरेव क्षेत्रिणो वा पुत्रः स्यात् ततस्तयोः प्रसिद्धजातित्वान्नैव दुर्ज्ञानता भवेत् । तयोरप्येवमेवं तत्पूर्वजयोरित्यादिन्यायेन जातिरवधार्येतैव । यतस्तु—‘माता भस्त्रा पितुः पुत्रः’ इति स्मर्तृणां दर्शनम् । जनयितुश्च नानाजातित्वोपपत्तिः । तेन वर्णसङ्करः ।” इत्यादि । ब्राह्मण्यस्य प्रत्यक्षेणैव ज्ञायमानत्वादज्ञेयतावचनं प्रत्यक्षविरुद्धत्वादप्रमाणमित्याशङ्कायाः, दुर्ज्ञेयत्वपरत्वा गौणत्वाङ्गीकारेण परिहारः कृतः ।

तदेवं मीमांसाशास्त्रप्रथमप्रवर्तकेन महर्षिणा जैमिनिना तदनुसारि-

भिर्भाष्यकारादिभिश्च प्रमाणसार्वभौमस्य वेदस्य प्रत्यक्षविरोधेनाप्रामा-
ण्यमाशङ्क्याविरोधसम्पादनेन प्रामाण्ये समर्थिते, को नामापराधो-
ऽस्माकं श्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेऽप्रामाण्यमापादयताम् । न
खलु वयं श्रुतेरप्रामाण्यं स्वीकुर्मः । न वान्येन स्वीकर्तव्यं वदामः ।
किंतु श्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाङ्गीकारेऽप्रामाण्यापत्त्या तदवि-
रुद्धार्थवर्णनमावश्यकं वदामः । एवं स्थिते वस्तुतत्त्वे केवलेन शब्दाङ्-
स्वरेणास्मदुक्तार्थखण्डनाभिनयोऽयं विदुषां पुरतः परिहासायैव भव-
तीति मन्यामहे वयम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—विरुद्धप्रमाणातिरिक्तानिहिताप्रामाण्यशङ्कं प्रत्यक्षं
विरोधिनः परोक्षाद्वलीयः । तादृशप्रत्यक्षपरोक्षविरोधे सति प्रबलप्रमाण-
भूततादृशप्रत्यक्षाविरोधेन चेन्नयनं शक्यं परोक्षस्य, तदा तस्य प्रामा-
ण्यमुज्जीवति, अन्यथा तु परोक्षस्याप्रामाण्यमेव स्वीकर्तव्यं भवति ।

“आदित्यो यूषः” “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादिवेदवाक्यानां
प्रत्यक्षविरोधादेव यथाश्रुतशब्दलभ्यार्थकत्वं परित्यज्य गौण्या वृत्त्या
स्तावकत्वमाश्रित्यार्थवादताङ्गीकृता मीमांसकैः । अन्यथा तत्रापि प्रत्यां
क्षविरोधानादरेण गुणविधित्वमेवाङ्गीकृतमभविष्यत् ।

पूर्वमीमांसायां प्रथमेऽध्याये चतुर्थपादे तत्सिद्धिपेटिकाय-
स्पष्टमेतत् । “आदित्यो यूषः” “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादौ—
आदित्ये यूषाभेदः यजमाने प्रस्तराभेदश्च प्रत्यक्षबाधित इति न
तदर्थकत्वं श्रुतीनां शक्यशङ्कमपीति, गुणविधित्वपूर्वपक्षेणार्थवादत्वं
सिद्धान्तितम् । तथा च तत्सिद्धिसूत्रभाष्यम्—

“ ‘यजमानः प्रस्तरः’, ‘यजमान एककपालः’ इत्यादि
समाम्नायते । तत्र संदेहः—किं यजमानः प्रस्तर इत्येष गुण-

विधिः, किमर्थवादः—इति । तथा ‘यजमान एककपाल’ इति । किं तावत्प्राप्तम्? गुणविधिः इति, किमेवं भविष्यति? एवम-पूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादोऽनर्थकः स्यात्, अर्थवत्त्वं च न्याय्यम्, तस्माद्विधिः । नैतदेवं, यदि विधिः स्यात्, प्रस्तर-कार्ये यजमानो नियम्येत यजमानकार्ये वा प्रस्तरः । ‘प्रस्तरे जुहुमासादयति’—‘सर्वा वा सुवः’ इति यजमाने जुहूरासाद्येत सर्वा वा सुव इति । तथा सति न याजमानं शक्यते कर्तुम्—‘दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्य’ इति, नच प्रस्तरो याजमानं शक्नोति कर्तुम् । तस्मान्न विधिः ।” “कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यं ज्ञायते? नहि प्रस्तर एककपालो वा यजमानः । नच यजमान एकसिन्कपाले संस्कृतः पुरो-डाशः? प्रथमो वा कुशमुष्टिर्लूनः? कथं परशब्दः परत्र वर्तते? किमर्थं वा ज्ञायमानस्य सङ्कीर्तनम्? इति ।” “उच्यते, ज्ञाय-मानः सङ्कीर्त्यते स्तोतुम् ” “कथं परत्र वर्तते परशब्द इति? गुणवादस्तु—गुणादेष वादः” “तस्मादेवंजातीयका अर्थवादा न विधयः इति” । इति;

“ ‘आदित्यो यूपः’ इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधिः, अर्थ-वादः—इति संदेहः । अर्थवत्त्वाद्विधिः । अशक्यत्वाद्यूप-कार्यसाधने यजमानस्य, यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य, विध्यन्तराभावाच्च न विधिः । विधिस्तुत्यर्थं संवादः । गुण-वादात्सामानाधिकरण्यम् । को गुणः? सौरूप्यम् । किं सारू-प्यम्? ऊर्ध्वता तेजस्विता च । तस्मादेवंजातीयका अर्थवा-दाः।”—इति च ।

तदेवं वैदिकानां वाक्यानां प्रत्यक्षविरोधेन यथाश्रुतेऽपूर्वार्थविविध-
रूपत्वं परित्यज्यार्थवादत्वमाश्रितं मीमांसकैरिति स्थिते प्रत्यक्षाविरुद्ध-
त्वतद्विरुद्धत्वान्यां प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थित्यभावकश्चनं भ्रान्तकृत्यमेवेति
सिद्धं भवति ।

यदप्युक्तं—‘अन्यथा ज्योतिष्टोमादिभिः स्वर्गाद्यदृष्टभावनायास्तदविरुद्धत्व-
स्याशक्यसाधनत्वात्तादृशपुरुषार्थापूर्वविधीनां प्रमत्तप्रलापताप्रसङ्गः सुदुष्परि-
हरः ।’—इति ।

तदिदं स्वात्मानं स्तोक्तिं च विस्मृत्योक्तमिति मन्यामहे । स एवायं
महापुरुषः, यः खलु श्रुतेः प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेऽङ्गीक्रियमाणे
सत्युन्मत्तप्रलपितत्वमापादयतामस्माकमुपालम्भे प्रवृत्तः—

“सर्वप्रमाणमौलिमालतीमालां श्रुतिमपि प्रत्यक्षप्रमाणातीतमर्थमुपपाद-
यन्तीं नाभ्युत्सहते सोढुं, प्रत्युतापत्तिप्रदर्शनापदेशेन प्रमत्तामेव तामेतां व्यप-
दिशति । तदेव सुदुर्निरसो भवतः स्तोक्तिभङ्गवेकगम्यो वेदस्याप्रामाण्यवादः ।”

इत्याद्यलिखत् । इदानीं च प्रमत्तप्रलापताप्रसङ्गं स्वयमेव दर्शयति ।
प्रतिपक्षिणः पक्षे वेदस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तिं प्रदर्शयतामस्माकं शि-
रसि वेदाप्रामाण्यवादित्वमारोपयन्नयं कथं नाम स्वयमपि तस्यैव वेदस्य
प्रमत्तप्रलापताप्रसङ्गं प्रदर्शयन्न भवति वेदाप्रामाण्यवादी । तुल्यः खलु न्याय
उभयोरपि । परपक्षे वेदस्योन्मत्तप्रलापतापादनं चेद्वेदाप्रामाण्यवादितास-
म्पादकं, स्वयमप्ययं वेदस्य प्रमत्तप्रलापतां प्रसञ्जयन्वेदाप्रामाण्यवादी
नूनं भवति ।

अविचारितरमणीयं चास्य वचनम्, वेदस्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं
न सम्भवतीति खल्वस्माभिरुक्तम् । प्रत्यक्षज्ञानस्य बाधविधया वा सत्प्रति-
पक्षविधया वा तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतधर्मवत्ताज्ञानमुद्रया वा प्रकारा-
न्तरेण वा प्रतिबन्धकतया तद्विरुद्धार्थप्रमितिजनकत्वं श्रुतेर्न सम्भवतीति

तान्यं तथाप्रतिपादयताम् । तत्र च श्रुतिप्रतिपादनीयार्थविरुद्धार्थज्ञानं यदि प्रत्यक्षेण स्यात् तदा प्रतिबन्धकसद्भावात्तद्विरुद्धार्थप्रमितिजननं श्रुत्या न कर्तुं शक्यते, प्रत्यक्षेण तादृशनिश्चयाभावे च श्रुत्या स्वार्थप्रमितिजननं शक्यमेव कर्तुम्, नतु श्रुतिप्रतिपाद्यार्थस्य प्रत्यक्षाविरुद्धत्वज्ञानमप्यपेक्षितम्; अप्रयोजकत्वात् । प्रतिबन्धकज्ञानाभावस्य कारणत्वे कारणतावच्छेदकत्वे वा न्यायेऽप्यविरुद्धत्वज्ञानस्य ज्ञानोत्पादनसामग्रीमध्ये प्रवेशाभावात् । प्रमात्वग्राहकसामग्रीमध्ये चाप्रवेशात् । प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यतापक्षे ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तस्यानपेक्षणात् । परतो ग्राह्यत्वपक्षेऽप्यनुमित्यादिरूपे प्रामाण्यज्ञानेऽविरुद्धत्वज्ञानापेक्षाविरहात् । तथा च ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गाद्यदृष्टभावनाजनकत्वाभावप्रत्यक्षाभावेन “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादिविधीनां प्रमितिजनकत्वमक्षुण्णमेवेति तद्विधीनां प्रमत्तप्रलापतापादनमयुक्तमेवेति सिद्धम् ।

एतेन—“अलौकिकार्थस्यैव श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्, तस्य च तदविषयत्वात्, अन्यथा निर्विशेषत्वप्रसङ्गात् ।”—इति,

पञ्चम्यन्तत्रयं परास्तम्, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नकर्मप्रयोज्यप्रत्यक्षानुनित्यन्यतरत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टत्वरूपा लौकिकत्वविशिष्टार्थस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेऽपि, तस्यास्मदादिलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वाभावेऽपि वा, स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व—स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धेन तादृशलौकिकप्रत्यक्षविशिष्टविषयताशालिप्रमितिजनकत्वाभावरूपस्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वस्य श्रुताववाधात् । तथात्वेऽपि स्वसमनियतत्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षविशिष्टत्वरूपस्य प्रत्यक्षनिर्विशेषत्वस्य श्रुतौ प्रसङ्गासम्भवात् । समनियतत्वघटकमधिकरणत्वं स्वजन्यबोधविषयतासम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि तेनैव सम्बन्धेन ।

एतेन—“किंचे” त्यारभ्य “अन्यथा पुन”रित्यन्तमकाण्डे ताण्डवमपि समाहितं वेदितव्यम् । प्रत्यक्षाविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वस्य तत्समानार्थकत्वरूपतन्निर्विशेषतासम्पादकत्वाभावात् । अस्मदनुक्तमनभिप्रेतं च कमप्यर्थमस्मदुक्तत्वेन परिकल्प्य तदुपरि दूषणदानस्य भ्रान्तकृत्यत्वाच्च । न खलु वयं प्रत्यक्षनिर्विशेषमर्थं प्रतिपादयति वेद इत्येतदर्थबोधकमपि शब्दमलिखाम । प्रत्यक्षाविरुद्धार्थकत्वाङ्गीकारे वेदस्योन्मत्तप्रलापतापत्तिरित्येव परमलिखाम । न च प्रत्यक्षाविरुद्धार्थकत्वासम्भवाभिधानं प्रत्यक्षनिर्विशेषमर्थं प्रतिपादयति वेद इत्येवम्परम्, शब्दस्यातथाविधत्वात् ।

यत्पुनरुक्तम्—“किंच प्रत्यक्षं तावन्नैकिकं विवक्षितमुताहो अलौकिकम्? नाद्यः, वेदस्य मात्रयापि तदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वे पुरुषदोषासद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।” इति ।

इदमपि न विदुषां विचारसहम्, वेदस्य प्रत्यक्षाविरुद्धार्थकत्वाङ्गीकारमात्रेण प्रत्यक्षगतानां दोषाणां वेदे संस्पर्शस्यानापाद्यत्वात् । न खलु तदविरुद्धार्थप्रतिपादकस्य तद्गतदोषवत्त्वमित्यपि कश्चिन्नियमो भवति । पीतः शङ्ख इति वाक्याविरुद्धार्थप्रतिपादकस्य भूतलं घटवदिति वाक्यस्य पीतः शङ्ख इति वाक्यप्रयोक्तृपुरुषगतदोषेण संस्पर्शदर्शनात् । पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षाविरुद्धार्थप्रतिपादकस्य घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यस्य पीतशङ्खप्रत्यक्षवत्पुरुषगतदोषैः संस्पर्शस्यादर्शनाच्च । अन्यथा पीतशङ्ख इति वाक्यजन्यबुद्धेरिव पीतशङ्खप्रत्यक्षस्येव च भूतलं घटवदिति वाक्यजन्यबुद्धेः घटः प्रमेय इति वाक्यजन्यबुद्धेरपि च सर्वत्र भ्रमत्वावश्यम्भावात् ।

एतेन—“न द्वितीयः” इत्यादि “प्रणयनापत्तेः ।”

इत्यन्तं परास्तं वेदितव्यम्;—अलौकिकप्रत्यक्षे • पुरुषदोषस्य सद्भावेऽसद्भावे वा वेदे तत्संस्पर्शप्रसङ्गाभावस्य पूर्वन्यायेनैव सिद्धेः ।

यत्तु कृष्णद्वैपायनादीनां भ्रमविप्रलिप्सादिना विप्रलिप्तत्वापादनम्, तत्रेदं वक्तव्यम्, यद्यपि तेषां महात्मनां बुद्धिपूर्वकं विप्रलिप्सादिकं न वक्तुं युक्तम्, भ्रमस्तु सम्भवत्येव तेषामपि महर्षीणाम् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां कर्मानुगुणप्रकृतिसम्बन्धशालिनां रजस्तमोगुणोद्रेकानुगुणभ्रमादिसम्भवस्यावर्जनीयत्वात् । भ्रमादीनां तत्तद्गुणकार्यत्वात् । सर्वशास्त्रादिमप्रवर्तकस्य ब्रह्मणोऽपि रजस्तमोऽभिभवस्य मात्स्यादिपुराणप्रतिपन्नतयाऽन्येषां महर्षीणां तत्सम्भवस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् । अत एव हि पुराणानां सात्त्विकराजसतामसविभागः, तत्र सात्त्विकानां प्राबल्यन्येषां तदविरुद्धानां ग्राह्यत्वं विरुद्धानामुपेक्षणीयत्वं च पुराणादिप्रसिद्धमुपपद्यते ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यान्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥”—इति,

“यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥”

“अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ॥” इति,

“सात्त्विकैरेव वर्तेत सात्त्विकोक्तं समाचरेत् ।

राजसं तामसं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥”—इति च स्मर्यते ।

यत्तु—ऊर्ध्वस्रोतसां • योगिनां ज्ञानस्यैवालौकिकपदाभिलष्यत्वात्”—इति,

तदयुक्तम्, तेषामपि योगिनां बाह्येन्द्रियजन्यघटादिविषयकज्ञानानामलौकिकपदाभिलष्यत्वाभावेन तदीयज्ञानसामान्यस्यालौकिकपदाभिल-

प्यत्वासम्भवात् । “योगिनां ज्ञानस्यैवे”त्येवकारोप्ययुक्तः, नित्यमुक्तानां भगवतश्च ज्ञानानामप्यलौकिकपदाभिलष्यत्वसम्भवात् ।

यत्तु—“धर्मश्च ब्रह्म चेत्युभयं वेदार्थः, प्रमेयत्वात् १”

इत्युक्तं, तन्न, प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयित्वेना-
तथाभूतस्य वेदार्थत्वस्य तेन साधनासम्भवात् । तथासति तस्य घटादिसा-
धारण्येन व्यभिचारात् । इत्थं प्रयुज्ज्ञानश्चायमात्मनोऽपूर्वनैयाविकतां
सूचयति । किंचात्र प्रमेयत्वापेक्षया तद्वटकविषयत्वमात्रमेव तुल्यरीत्या
हेतूकर्तुं शक्यमिति गुरुधर्मस्य निर्देशश्च व्यर्थः । असद्वेतुत्वं चोभयो-
स्तुल्यमेव ।

यत्तु—“एष तु प्रज्ञापराधो भवतस्तादृशलौकिकापौरुषेयनित्यनिर्दुष्टस्य
शब्दराशेर्वेदस्य यत्किमप्यपदिश्य चदप्रामाण्यात्प्रेक्षणं नाम ।”—इति ।

तदिदमशक्तस्य सतः केवलशापाक्षरप्रयोगमात्रम् । न वयमेतादृ-
शेभ्यः शापाक्षरेभ्यो विभीमः । लोके योऽपि कोऽपि यथातथा वापि
त्वोत्प्रेक्षितया रीत्या वेदानामर्थं वर्णयन्न केनापि किमपि वक्तव्य इत्य-
नेन महाशयेनाशब्दमुच्यत इव । तथाविधं यं कमप्युद्दिश्य त्वत्पक्षे-
वेदाप्रामाण्यापत्तिरित्युक्तौ सोप्येतादृशान्येव शापाक्षराणि त्वदुपदेशाव-
गतानि प्रयोक्ष्यति । वेदस्याप्रामाण्यं परपक्षेऽस्माभिरापाद्यते, नतु
स्वपक्षे स्थाप्यत इत्यसकृदुक्तमिदानीमपि वदामः ।

यत्तु—“वयं पुनः श्रीमदाचार्यचरणपरिचरणप्रवणतया नांशतोऽपि वैदि-
कभागवतैरभ्युपेयमिदं ब्रूमः ।”—इति ।

तत्तथैव, वयमपि तथैव ब्रूमः—न केनापि वैदिकेन भागवतेन
पक्षोऽयमभ्युपेयः, यत्र वेदानामप्रामाण्यं प्रसज्यत इति ।

एतादृशं प्रतिज्ञामात्ररूपं वचनं पश्यन्तो वयं चित्रीयमाणमानसा-
भवामः, येनकेनचिदोपे समुत्प्रेक्षिते तन्निवारणं खलु कर्तव्यं भवति

युक्त्या प्रमाणेन वा । तत्राप्रवर्तमानस्य दोषोत्प्रेक्षणं मा कुरु मा कुरु
इति वचनं ह्यशक्तवचनं सन्न कस्मैचिदप्यर्थाय कल्पते ।

यदुक्तम्—“वेदोश्च ब्रह्मणः प्राकृतातिरिक्तनित्यनिर्दुष्टवेदैकवेद्यत्वमावेद-
वति ।” इति ।

तत्र वेदे प्राकृतातिरिक्तत्वविशेषणं कस्मै प्रयोजनायेति न जानीमो
वयम्, नित्यत्वनिर्दुष्टत्वाभ्यामेव सर्वाभीष्टसिद्धेः । यदि वेदस्य प्राकृतत्वं
दोष इत्यभिहितं स्यात्तदापि दोषसामान्यशून्यत्ववाचिना निर्दुष्टशब्देनैव
तस्यापि दोषस्य प्राकृतत्वस्य वारणं भवत्येव ।

वस्तुतस्तु वेदस्य शब्दराश्यात्मकस्य प्राकृतत्वमवर्जनीयमेवेति
विशेषणं तद्वाधितमपि भवति । शब्दस्याकाशगुणत्वं शास्त्रसिद्धम् ।
सगुणानां तत्तद्भूतानां सृष्टिप्रलयौ शास्त्रे प्रतिपाद्येते । न खलु
प्राकृतोऽप्राकृत इति शब्दस्य विभागः केनापि कृतो दृष्टः । यदि
त्वप्राकृतत्वमप्राकृतार्थप्रतिपादकत्वरूपं विवक्षितं तत्तर्हि प्रकृतानुपयु-
क्तमिति तद्विशेषणं तदाप्यनर्थकमेव, अप्राकृतवस्तुप्रतिपादकत्वस्या-
स्मदादिशब्देष्वपि सम्भवात् । प्राकृतप्रतियोगिकभेदस्त्वप्रयोजकः ।
अन्यादृशं चाप्राकृतत्वं वेदस्याप्रसिद्धम् ।

ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं तदितरप्रमाणान्संवेद्यत्वं च पृथक् पृथक् प्रति-
ज्ञाय तत्र प्रमाणतया—“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” “यतो
वाचो निवर्तन्ते” इत्यादि प्रदर्शयन्स्ववाग्विरोधमपि न जानाति ।
वेदवेद्यत्वं शब्दसामान्याग्राह्यत्वं च हि परस्परविरुद्धम् । “वाचा
न गृह्यते” इति “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति च यदि शब्द-
सामान्याग्राह्यत्वबोधकं, कथं तर्हि वेदवेद्यत्वशब्दवटितवेदैकवेद्यत्वस्या-
विरोधि भविष्यति ।

“यतो वांचो निवर्तन्ते” इत्येतच्च ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसाप-
रिच्छेद्यत्वं बोधयति । नच तत्र ब्रह्मस्वरूपस्य प्रसक्तिरस्ति, उत्तरत्र
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इति निर्देशात् । नच स्वरूपात्म-
कानन्दपरं तदिति वक्तुं शक्यं “ब्रह्मण” इति पष्ठीश्रवणात्, पष्ठ्या
भेदबोधनात् । स्वरूपात्मकानन्दनिर्देशस्तु—आनन्दं ब्रह्म विद्वानिति
स्यात् । किं चेदं वचनं न वागग्राह्यत्वपरम्, किं तु वाचा परिच्छेदा-
नर्हत्वपरमेव, पूर्वत्र “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इति ब्रह्मानन्द-
स्वरूपकथनात् । अन्यथा परस्परविरोधापत्तेः । जननी मे बन्ध्येति
बहुपहास्यं च भवेत् । अतोऽस्य वचनस्य ब्रह्मणो वेदैकवेद्यतायां
प्रमाणतया प्रदर्शनं भ्रान्तिकृत्यमेव ।

“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा” इत्यत्र चक्षुषा न गृह्यते
वाचा न गृह्यते—इत्यन्वये चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वाभावः फलतः शब्द-
जन्यबोधविषयत्वाभावश्च ब्रह्मणि बोध्येत । तत्र चक्षुर्जन्यबोधविषय-
त्वाभावस्य त्वदभिप्रायानुरोधेन कथंचित्सम्भवेऽपि शब्दजन्यबोधविषय-
त्वाभावो यथाश्रुतो न सम्भवति, गृहीतपदपदार्थशक्तेर्व्युत्पन्नस्य ब्रह्मपद-
श्रवणे ब्रह्मविषयकबोधस्यावश्यकत्वात्, अन्ततो वेदस्यापि शब्दरूप-
त्वेन तज्जन्यबोधविषयताया आवश्यकत्वाच्च । अतः शब्दजन्यबोधवि-
षयत्वाभावमात्रं न विवक्षितं, किंतु—ब्रह्म इयत्—एतादृशं इति
ग्रहीतुं न शक्यते इत्येव विवक्षितमिति वक्तव्यम् । तच्च शब्दजन्यपरि-
माणादिप्रकारकबोधविषयत्वाभावादिरूपं भवति । युक्तं चैतत्, ब्रह्मणो-
ऽपरिच्छिन्नस्वरूपगुणविभवादिमतः परिच्छेदासम्भवात् । “प्रकृतैता-
वच्चं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।” ब्र० सू० अ०
३ पा० २.] इति सूत्रोक्तरीत्या ब्रह्मण इयत्ताराहित्यस्य शास्त्रसिद्ध-

त्वात् । एवं च सत्यस्यापि वचनस्य ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वांशे प्रमाण-
तयोदाहरणं भ्रान्तिमात्रकार्यमिति सिद्धं भवति, वेदवेद्यत्वांशे वेदे-
तरावेद्यत्वांशे वास्योपयोगाभावात् । सामान्यतः शब्दजन्यबोधविषयत्व-
मात्रनिषेधपरत्वे चास्याः श्रुतेः प्रत्युतैतत्प्रतिज्ञातार्थविरुद्धत्वाच्च ।

यत्तु—“दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।” (इत्यनेन सह
वेदैकवेद्यत्वस्य विरोधमाशङ्क्य,) “यमेवैष वृणुते तेन लभ्य” इति श्रुते-
रिति (समाधानमुक्तम्,)

तदपि भ्रान्तिविलसितम्, विरोधस्यैवाप्रसक्तेः शङ्काया अनुदयात् ।
वेदैकवेद्यत्वं हि ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिज्ञातं महाशयेनानेन, अर्जुनाय
भगवता प्रदर्शितं च दिव्यविग्रहविशिष्टरूपम्, नतु केवलं स्वरूपम् ।
स्पष्टं चेदम्—“इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥” इति पूर्वश्लोकस्थेन
देहशब्देन,—“एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥” इत्युत्तरश्लोकगतेन रूप-
शब्देन च । तदेव ह्यप्राकृतं भगवतो रूपम्—“अनेकवक्त्रनय-
नमनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायु-
धम् ॥” इत्यादिना विशेष्यत उत्तरत्र । “न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचा” इत्यादिप्रमाणोदाहरणेन चक्षुराद्यगोचरतया प्रतिज्ञातं च
ब्रह्मणः स्वरूपं “सत्यं ज्ञानमनन्तं” इत्याद्युक्तलक्षणम् । तत्कथ-
मनयोर्विरोधः ? विरोधाभावे च कथमाशङ्काया उत्थानम् ? ।

अथास्तु मा वा विरोधाशङ्काया उत्थानम्, उत्थापिताय्मा आशङ्कायाः
समाधानमयुक्तम्, “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनूं स्वाम् ।” इति परमपुरुषस्वरूपसाक्षात्कारे परमपुरुष-

वरणैकहेतुकतायाः फलतः परमपुरुषवरणहेतूपासकगुणविशेषहेतुक-
ताया लाभेऽपि वेदैकवेद्यत्वरूपस्वप्रतिज्ञातार्थभङ्गस्यानिवारणात् ।
भगवतो वेदैकवेद्यत्वेऽर्जुनकृतभगवद्दर्शनं कथमुपपद्यते इति ह्याशङ्का ?
तत्रार्जुनकृतभगवद्दर्शनस्य भगवत्कृपामूलकत्वकथनमात्रेण किं समाधानं
भवति ? वेदवेद्यत्वांशेऽपि भगवत्कृपाया हेतुत्वं चायमेव स्वयमुत्तरत्र
वक्ष्यति । वेदवेद्यत्वे चक्षुषा दर्शनीयत्वे चेत्युभयत्र भगवत्कृपाया हेतुत्वस्य
तुल्यत्वे चक्षुषा दर्शनीयत्वे भगवत्कृपाया हेतुत्वप्रदर्शनं तत्र कस्य
वैलक्षण्यस्य प्रदर्शनरूपं भवति ? येन विरोधशमनं स्यात् । अप्राकृत-
चक्षुषा परमपुरुषस्य दर्शनीयतायास्तत्र परमपुरुषकृपाविशेषस्य
हेतुतायाश्च प्रदर्शितभगवद्गीतावचनश्रुतिभ्यां लाभे, पि, वेदैकसम-
धिगम्यत्वेन सह दिव्यचक्षुर्दर्शनीयत्वस्य विरोधस्तदवस्थ एव तिष्ठति ।

अथोच्येत, वेदैकवेद्यत्वं नाम वेदवेद्यत्वे सति वेदेतरवेद्यत्वं, तच्च
वेदेतरजन्यबोधाविषयत्वरूपम्, तत्र वेदेतरजन्यबोधे परमपुरुषप्रसा-
दाप्रयोज्यत्वं विशेषणं देयं, पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्याद्यनुरोधात्; तथा च
वेदवेद्यत्वे सति परमपुरुषप्रसादाप्रयोज्यवेदेतरजन्यबोधाविषयत्वमेव
वेदैकवेद्यत्वमिति न दोष इति; यद्येवं प्रमाणान्तरानुरोधेन वेदैकवेद्यत्वस्य
सङ्कोचोऽन्युपगन्तव्यः, तर्हि “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा
तु विशुद्धेन ।” “हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः” “मनोमयः
प्राणशरीरः” “मनसैवानुद्गष्टव्यम्” इत्यादिप्रमाणानुरोधात् विशु-
द्धमनोभिन्नत्वमपि विशेषणं दीयतां वेदेतरस्मिन् । तथा च सति-
विवेकाविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मलीकृतमनोज-
न्यसाक्षात्कारविषयत्वमपि कामं सेत्स्यत्येव ब्रह्मणः ।

यत्तु—“वस्तुतस्तु ‘मुह्यन्ति यत्सूरयः’, ‘तत्र मुह्यन्ति सूरयः’ ‘शब्द-
वद० ३

ब्रह्म सुदुर्बोधम्' इत्यादिवचःप्रपञ्चैस्तत्तादृशलौकिकार्थस्य सुदुर्बोधत्वात्तदेकसं-
वेद्यत्वस्यापि भगवदनुग्रहैकसाधनत्वम् ।”

इत्यादिना भगवत्साक्षात्कारस्येव तदेकसंवेद्यत्वस्यापि तुल्यतया
भगवदनुग्रहैकसाधनत्वकथनम्; तन्न विचारसहम् । तथाहि—तदे-
कसंवेद्यत्वं नाम वेदैकसंवेद्यत्वं विवक्षितम्, तच्च तत्संवेद्यत्वतदितरासंवे-
द्यत्वरूपदलद्वयात्मकम् । तत्र वेदवेद्यत्वरूपतत्संवेद्यत्वांशे भगवदनुग्रहस्य
प्रयोजकतासम्भवेऽपि तदितरासंवेद्यत्वांशे न तस्य साधनत्वसम्भवः,
तस्य तद्वस्तुस्वरूपायत्तत्वात् । भगवदनुग्रहैकसाधनत्वमित्यत्रैकशब्द-
प्रवेशश्चायुक्तः । तथात्वे हि भगवदनुग्रहसाधनकत्वे सति तदितरासा-
धनकत्वमर्थो लभ्येत, न हि वेदजन्यभगवद्विषयकतत्त्वनिर्णयात्म-
कज्ञाने शक्तिज्ञानादिकं नापेक्ष्यते ! शाब्दबोधसामान्यसामग्र्या सह
कारणविशेषस्य शाब्दबोधविशेषहेतुताकथनसम्भवेऽपि विशेषकारणव्य-
तिरेकेण सामान्यसामग्र्यनपेक्षाकथनासम्भवात् ।

“तदेकसंवेद्यत्वस्यापि भगवदनुग्रहैकसाधनत्व”मित्यत्रापिशब्द-
प्रवेशेन साक्षात्कारवेदजन्यशाब्दबोधयोस्तुल्यतया भगवदनुग्रहस्य
साधनत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते; तच्चायुक्तम्, दर्शनशाब्दबोधयोस्तुल्य-
फूलत्वाभावेन तत्साधनस्यापि तुल्यत्वासम्भवात् । न खलु भगवतः
साक्षात्कारे यादृशीभक्तिर्हेतुस्तादृश्येव वेदजन्यतत्त्वनिर्णयेऽपि हेतुरिति
युक्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम्,—“शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्विभि-
जनार्दनम् ।” इत्यादिशास्त्राच्छास्त्रजन्यतत्त्वनिर्णयात्मिकबोधे भक्ते-
रूपयोगो लभ्यते । “भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥” इत्यादिशास्त्रेण च

ज्ञानदर्शनयोर्भक्तेर्हेतुत्वं लभ्यते, ज्ञानदर्शनयोश्च महदेवान्तरम् । तत्रैवं व्यवस्था क्रियते—सम्यक्छात्रश्रवणानुगुणकिञ्चिदानुकूल्यमात्ररूपा भक्तिः शास्त्रजन्यज्ञाने हेतुः, दर्शनसमानाकारात्यर्थप्रियपरमकौष्ठापन्नतैलधारा-विच्छिन्नस्पृतिसन्ततिरूपा भक्तिर्दर्शनहेतुरिति । अन्यथाऽन्योन्याश्रय-प्रसङ्गश्च । तदिदमनुगृहीतं जिज्ञासाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायां व्यासार्यै-राक्षेपसमाधानरूपेण—

“ननु ‘यया त्वमभिजानासि’ ‘भक्त्या वेद्मि’ इति प्रश्न-प्रतिवचनाभ्यां विद्याभक्तिशब्दयोरैकार्थ्यं प्रतीयते । भक्ति-रूपा च विद्या मोक्षायेति प्रागुपपादितम् । ततश्च शास्त्र-मूला भक्तिः, भक्तिमूलं शास्त्रज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् ? नैवं, श्रवणवेलायामेव पदार्थतयावगम्यमानेषु परमात्मगुणादि-ष्वनुकूलबुद्धिगोचरत्वाद्विद्याभक्तिशब्दयोः । तेन सम्यग्वाक्यार्थनिर्णयलाभः । पूर्वपक्षतयोपन्यस्यमानेऽपि सुगताभिमतवेदा-ग्रगण्यत्वं हि भवति प्रद्वेषो वैदिकानां । भगवद्गुणादि-ष्वनुरक्तचित्तता भवति । न चैषा साक्षात्कारकल्पनिरन्तरा-नुद्धानरूपा भक्तिः । अतो नान्योन्याश्रयः ।”—इति ।

श्रीमद्वेदान्ताचार्यैश्च गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकायामयमेवार्थोऽनुगृ-हीतः । तथाच—“भक्त्या त्वनन्यया शक्यः” इत्यादिश्लोक-भाष्यटीका—“ज्ञानदर्शनप्राप्तिहेतुत्वे भक्तेः पर्वभेदान्नान्योन्या-श्रयणादिदोषः । पूर्वजन्तुसमूहसात्विकजनसंवादादि-जनितं यथावच्छ्रवणानुगुणं किञ्चिदानुकूल्यरूपं भक्तिमात्रं शास्त्रजन्यज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति” इति । इदमुक्तं भवति परि-पूर्णभक्तेः शास्त्रजन्यज्ञानहेतुत्वे शास्त्रजन्यज्ञानाच्छ्रवणमननादिपरम्परया

भक्तिसिद्धिः, भक्त्या शास्त्रजन्यज्ञानप्राप्तिरित्यन्योन्याश्रयणं स्यात्,
आनुकूल्यमात्ररूपाया भक्तेः सहकारिताङ्गीकारे नायं दोषः, इति ।

इत्थं च सति—“ये तु त्वदङ्घ्रिसरसीरुहभक्तिहीना-
स्तेषाममीभिरपि नैव यथार्थबोधः ।
पित्तघ्नमञ्जनमनाश्रुषि जातु नेत्रे
नैव प्रभाभिरपि शङ्खसितत्वबुद्धिः ॥”

इति श्रीकूरनाथश्रीसूक्तिरप्याभिमुख्यादिरूपभक्तिपर्वाभिप्रायैव नेया
भवति । एवं च यथा.मोक्ष-भगवत्साक्षात्कारशास्त्रजन्यज्ञानेषु भक्तेरुप-
योगं प्रतिपादयतां वचनानां भक्तिपर्वभेदविषयतया व्यवस्था, तथैव
मोक्ष-भगवत्साक्षात्कार-शास्त्रजन्यज्ञानेषु भगवत्प्रसादस्य साधनत्वं
प्रतिपादयतामपि वचनानां भगवत्प्रसादेऽपि तारतम्याद्यङ्गीकारेण
व्यवस्था कार्या ।

जिज्ञासाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्—

“जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः ।
पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः ।
रजसा तमसा चास्य मानसं समभिषुतम् ॥”

इति वचनाच्च तत्त्वार्थज्ञानस्य भक्तिप्रीतभगवत्कटाक्षसापे-
क्षत्वं ज्ञायते ॥”

इति शास्त्रजन्यतत्त्वार्थज्ञाने भगवत्प्रसादस्यपेक्षा तत्र भक्तेर्हेतुत्वं चा-
नुगृहीतं व्यासार्थैः । तत्त्वार्थज्ञानोपयोगिसात्विकतास्तिक्यादिजनकजाय-
मानकटाक्षमूलभूतो भगवत्प्रसादो भक्तिहेतुक इत्यनेन श्रुतप्रकाशिका-

ग्रन्थेन सिद्धं भवति । सा च भक्तिर्न तच्छरीरावच्छिन्ना भवितुमर्हति, जायमानदशावच्छिन्नभगवत्कटाक्षनूलभूतभगवत्प्रसादं प्रति तत्पूर्वभावि-भक्तेरेव हेतुत्वसम्भवात् । तथा च जन्मान्तरानुष्ठिताऽपूर्णा भक्तिरेव सेति वक्तव्यं भवति । अपूर्णयापि तया भगवत्स्तावान्प्रसादो भवति, यावता सात्त्विकतास्तिक्यादिहेतुभूतं कटाक्षविशेषं जायमानदशायां स करोति । अपूर्णयोगस्यापि तत्प्रभावेन योगयोग्यकुलजन्मादिवदपूर्णभक्तेरपि जन्मान्तरे पुनरपि भक्त्यनुष्ठानोपयोगितात्त्विकत्वादिहेतुजायमान-कटाक्षप्रयोजकभगवत्प्रसादसाधनत्वं युक्तम् ।

अयं च भगवत्प्रसादो न भगवद्दर्शनादिहेतुभूतभगवत्प्रसादेन तुल्यो भवितुमर्हति, मुक्तिहेतुभूतस्य तत्त्वज्ञानहेतुभूतस्य च भगवत्प्रसादस्य भारतन्वावश्यम्भावात् । प्रसादस्य ज्ञानविशेषरूपत्वेऽपि तत्र वैलक्ष-प्यानङ्गीकारे, पुत्रादिकामनया तदुपयोगिकर्मविशेषेण समाराधितस्य भगवतः प्रसादेन पुत्रादिकमेव मोक्षमपि स लभेताराधकः । स्वल्पप्र-यत्नेनैव सर्वं मुक्तिं लभेरन् । तस्माद्भगवत्प्रसादेऽपि भक्ताविव पर्वभेदो-ऽवश्यमङ्गीकर्तव्य एव ।

तथाचाविशेषेण दर्शनशास्त्रजन्यज्ञानयोस्तुल्यतया भगवत्प्रसादहेतु-कत्वमसङ्गतमेव । तथा वेदैकवेद्यत्वस्य यथाश्रुतस्य “मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।” इत्यनेन विरोधश्च त्वदीया सुदुष्परिहर एव ।

“न चागमैकसंवेद्यत्वेन विरोधः” इत्याशङ्क्य, ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ इति श्रुते”रिति समाधानं चादसीयं स्वाचार्यसिद्धान्तान-भिज्ञतानिवन्धनमिति प्रतीयते । “दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।” इत्यादिना प्रतिपादितस्यार्जुनलब्धस्य भगवद्दर्शनस्य

मूलरूपविषयकत्वाभाव एतन्मतग्रन्थेषूपपाद्यते । पुरुषोत्तमाचार्यविरचितेऽणुभाष्यस्य प्रकाशे द्वितीयाधिकरणे—“न च गीतोक्तविश्वरूप-दर्शनादिविरोधः, तस्य मूलरूपत्वाभावात् ।” इतिहुक्तम् । वेदैकवेद्यत्वं च मूलरूपमिति सङ्केतितस्यैवाभिप्रेतम् । तत्कथं विश्वरूप-दर्शनेन वेदैकवेद्यत्वस्य विरोधप्रसङ्गः ।

यदपि—“तेन ‘न वेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरूपैः । एवं रूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥’ इत्यादेर्न ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः ।”—इति;

तदपि भ्रान्तवचनम्, विरोधस्यैवाप्रसक्तेः । “वेदैश्च सर्वैः” इत्यादिकं शास्त्रं ब्रह्मणः सर्ववेदवेद्यत्वं प्रतिपादयति, “न वेदयज्ञाध्ययनैः” इत्यादिवचनं च भगवत्साक्षात्कारस्य वेदाध्ययनयज्ञदानतपः-प्रमृतिभिरसाध्यत्वं वक्ति । कथमनयोर्विरोधः ? वेदवेद्यत्वं च वेदजन्य-बोधविषयत्वमात्रं, तच्च परोक्षज्ञानविषयत्वरूपम् । दर्शनं च साक्षात्कारः । तत्र साक्षात्कारस्य वेदाध्ययनादिभिरसाध्यत्वं प्रतिपादयतो वचनस्य ब्रह्मणो वेदवेद्यत्वं प्रतिपादयतो वचनस्य च विरोधः केनापि प्रकारेण नावगम्यते । एवं स्थिते विरोधाशङ्का तत्समाधानं चान्धकारे रज्जुसर्पभ्रान्त्या दण्डोद्यमनतुल्यम् ।

यत्तु—“तथा च तत्तच्छास्त्रीयपदार्थानां तत्तदाचार्यप्रसादैकसंप्रतिपत्तव्य-त्वेऽपि न यथा तत्तदेकप्रतिपाद्यत्वसंवेद्यत्वव्याहतिस्तथेहापि न किञ्चित्क्षतिविक्षु-मितम् ।”—इति;

तदपि न, आचार्यप्रसादभगवत्प्रसादहेतुतयोर्भिन्नरूपत्वात् । प्रसन्नो ह्याचार्यो विद्योपदेशेन तदर्थोपदेशादिना च शिष्यायोपकरोतीति प्रसिद्धमेतत् । तत्राचार्य उपदेशेन पदपदार्थव्युत्पादनादिमुखेन शास्त्रीयपदार्थबोधं जनयतीत्याचार्यप्रसादस्य दृष्टविधयोपयोगो भवितुमर्हति ।

तथाचाचार्यप्रसादस्य शक्तिग्रहादिसामग्रीमध्ये कथंचित्प्रवेशसम्भवात्प्रत्ये-
ककारणत्वमेवानावश्यकम् । भगवत्प्रसादस्य तु न शाब्दबोधसामान्य-
सामग्रीमध्ये वा वेदजन्यशाब्दबोधविशेषसामग्रीमध्ये वाऽऽचार्यप्रसादव-
त्प्रवेशः संभवति । अतश्चात्राचार्यप्रसाददृष्टान्तो न घटते ।

यदुक्तम्—“योगं विभजमानानामन्यथाचार्यापयतां मते दोषास्तु भाष्य
प्रकाशाभ्यां सुलभावगमाः ।”—इति ।

तत्र वक्तव्यांशाः सर्वेऽप्यस्मदीयकण्टकोद्वारे—विस्तरेण प्रतिपादिता
इति नात्र विस्तरं कर्तुमिच्छामः । प्रकृतोपयुक्तं तु किमपि लिखामः ।
अस्य—पुरोवर्तिनः प्रपञ्चस्य, जन्मादि—जन्मप्रभृतयः सर्वे भावविकाराः,
यतः, तद्ब्रह्म इति वा; आद्यस्य—आकाशस्य, जन्मादि यतस्तद्ब्रह्म, इति वा
सूत्रस्य ब्रह्मलक्षणप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे ‘शास्त्रयोनित्वा’दित्यस्यानन्वया-
पत्तिः । यतोऽस्य जन्मादि तद्ब्रह्मेत्येतावता वाक्यस्य परिसमाप्तत्वात्, तत्र
‘शास्त्रयोनित्वा’दित्यस्यान्वयासम्भवात् । ब्रह्म कर्तुं ‘शास्त्रयोनित्वा’
दित्यव्याहारेणान्वयाङ्गीकारेऽपि ‘शास्त्रयोनित्वा’दित्ययुक्तं, ‘शास्त्रा’
दित्येतावतैव विवक्षितलाभात् । “जन्माद्यस्य यतः” इत्यत्र ‘यतः’ इति
प्रसिद्धवन्निर्देशात्, तेन च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”
इत्यादिश्रौतप्रसिद्धेः सूचनेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वला-
भात्, ‘शास्त्रयोनित्वा’दित्ययं भागः कृत्स्नोऽप्यस्मिन्पक्षे व्यर्थः ।
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वांशे श्रौतप्रमाणसद्भावस्य कण्ठरवेणोक्तौ तात्पर्याङ्गी-
कारेऽपि वा “श्रुतत्वाच्च” “स्मृतेश्च” इत्यादिव ‘च्छास्त्रा’दित्येता-
वदेव निर्देष्टव्यम्, न तु ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति । यतोऽस्य जन्मादि
तद्ब्रह्म, ब्रह्म कर्तुं ‘शास्त्रयोनित्वा’दिति द्वेधान्वयाङ्गीकारे वाक्यभेदः
स्यात् । तावता चैकसूत्रत्वाङ्गीकारस्य निष्फलत्वम् । ब्रह्मास्य कर्तुं

‘शास्त्रयोनित्रा’दिति निर्देष्टव्ये, “जन्माद्यस्य यतः” इति यच्छ-
 द्घटितनिर्देशं कुर्वता “यतो वे” त्यादिश्रौतप्रक्रियाह्यनुसृता बादरा-
 यणेन । तादृशश्रुत्यनुगुणार्थकतां सूत्रस्य विहाय, “आत्मन आकाशः
 सम्भूतः” इत्यादिश्रुत्यर्थविचारपरत्वाङ्गीकारश्चायुक्तः । ब्रह्मलक्षणप्रति-
 पादनाय प्रवृत्तस्य सूत्रस्य जगज्जन्मादिकारणत्वरूपब्रह्मलक्षणपरतां
 परित्यज्याकाशकारणत्वप्रतिपादकतावर्णनं चायुक्तम् । आद्यशब्देनाकाश
 ग्रहणं चायुक्तम्, सृज्यपदार्थेषु मध्ये आकाशस्याद्यत्वाभावात्, आ-
 काशात्पूर्वं सृष्ट्या महद्दहङ्कारादयः सन्त्येव । तस्मादेकसूत्रत्वमुक्तार्थकत्वं
 चानुपपन्नम् ।

यदप्युक्तम्—“श्रीमद्वैयासिकी समाधिभाषापि प्रतिपित्सितमेवार्थमुप-
 वर्णयति—‘नमो नमस्तेऽस्तुवृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः
 कुयोगिनाम् ।’ इति” इति ।

तदपि न, अत्र ‘कुयोगिनां विदूरकाष्ठाय’ इत्यादिना परमपु-
 रुषस्य कुयोगिदुर्लभताप्रतिपादनेऽपि वेदेतरवेद्यत्वसहितवेदवेद्यत्वरूपवे-
 दैकवेद्यत्वस्याप्रतिपादनात् । कुयोगिनां दुर्लभत्वकथनस्य वेदेतरवेद्य-
 त्वसामान्याभावकथनरूपत्वासम्भवात् । प्रत्युत ‘कुयोगिना’ मित्युक्त्या
 सुयोगिनां सुलभताया एव सूचनात् । अन्यथा कुशब्दवैयर्थ्यात् ।

अदपि—“तत एव षष्ठस्यैकादशे—न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा सम-
 र्जस त्वा विरह्य्य काङ्क्षे’ इत्युक्त्वा, ‘अजातपक्षा इव मातरं खगाः
 स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधाताः । प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा
 मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥’ इति भगवद्दिदृक्षां प्रकाशयन्योगसि-
 द्धेरपि तद्दर्शनसाधनत्वाभावमवगमयति वृत्रः ।”—इति ।

तदपि भ्रान्तवचनम्, उदाहृतवचनस्यान्यार्थकत्वात् । ‘न योग-
 सिद्धी’ रित्यादिश्लोकेऽपुनर्भवसहपठिता योगसिद्धिर्हि योगवान्तर-

फलभूताणिमादिसिद्धिः । योगसिद्धीर्वा—अपुनर्भवं वा त्वा विरह्य न काङ्क्षे—इत्यस्य—त्वां परित्यज्य योगसिद्धीरपि न काङ्क्षे, केवलमपुनर्भवमपि न काङ्क्षे, इत्यर्थः । यद्यपि ‘अजातपक्षा’ इत्यादिश्लोकेन वृत्रस्य भगवद्विद्वक्षावगम्यते, तेन च तावता तस्य भगवद्दर्शनं न जातमिति च लभ्यते । तावता योगसिद्धीनां भगवद्दर्शनसाधनत्वाभावः कथं प्रतीयेत ? योगसिद्धीनामणिमादीनां भगवद्दर्शनसाधनत्वप्रसक्तिरेव का ? यस्याभावः प्रतिपाद्येत । परमकाष्टापन्नस्य भक्तियोगस्य खलु भगवद्दर्शनसाधनत्वं, न तु योगफलभूतायाः सिद्धेः । यद्यपि योगावस्थाविशेषाणामपि कथंचित्सिद्धिपदवाच्यत्वं स्यात्, परं त्वत्रत्यसिद्धिपदमपुनर्भवपदसाहचर्यात्फलभूतसिद्धिपरमेवावतिष्ठते । त्वां विनान्याः का अपि सिद्धीर्न काङ्क्षे—इति हि वक्तुस्तात्पर्यं, नतु योगस्य भगवद्दर्शनसाधनत्वाभावप्रतिपादने ।

भगवता पतञ्जलिना विभूतिपादे षोडशादिसूत्रजातेनातीतानागतज्ञानादियोगसिद्धयो वर्ण्यन्ते । ता एवात्र ‘न योगसिद्धी’ रित्यत्र योगसिद्धिपदेन विवक्षिताः । केवलपरमपुरुषसाक्षात्कारकामस्य पुरुषस्य योगसिद्धयो ह्येताः प्रतिबन्धकरूपा अनिष्टावहा भवन्तीति तदकाङ्क्षा युक्तैव ।

यदपि—“सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥” इति भगवद्वचनेन च कैमुतिकैकगम्यः स एवार्थः स्फोर्यते ।” इत्यादि ।

तदपि न, अर्जुनेन दृष्टस्य भगवद्रूपस्य देवैरदृष्टत्वकथनमात्रेण भगवतोऽलौकिकप्रत्यक्षवेद्यत्वाभावसाधनासम्भवात् । स ह्यस्य प्रतिज्ञातः साधनीयोऽर्थः । न च तस्य साधकं किमपि पदमत्र दृश्यते, सुदुर्द-

शतत्वमात्रं कामं लभ्येत । अत्र श्लोके—अपिना किमुत भानवाः परि-
मितज्ञानशक्त्यादिशालिन इति सूच्यते । एतेन देवत्वमनुष्यत्वादिकम-
प्रयोजकम्, अनन्यभक्तियोग एव भगवद्दर्शनप्रयोजक इति सूच्यते ।
अत एवोत्तरत्र “नाहं वेदैः” इत्यादिना साधनान्तरं निषिध्य “भक्त्या
त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन
प्रवेष्टुं च परंतप ॥” इत्यनन्यभक्तियोगस्य दर्शनसाधनत्वमुच्यते ।
अनन्यभक्तियोगैकदर्शनीयं भगवतो रूपमेव चार्जुनाय प्रसन्नेन भग-
वता प्रदर्शितमिति च स्पष्टम् । प्रकरणेन चायमेवार्थो लभ्यते । “सुदु-
र्दर्शमिदं रूपम्” इत्यादिनार्जुनेन साक्षात्कृतस्य रूपस्य सुदुर्दर्शत्वम-
भिधाय, “नाहं वेदैः” इत्यादिना तदुपपाद्य, “भक्त्या त्वनन्यया
शक्य” इत्यादिना तस्यैवानन्यभक्तियोगदर्शनीयत्वं ह्यभिहितम् ।
तस्मात् “सुदुर्दर्श”मित्यत्र कैमुतिकन्यायेन वाऽन्यथा वा भगवतोऽलौ-
किकप्रत्यक्षाविषयत्वाभावस्य न कथंचिदपि स्फोरणसम्भवः ।

एतेन—“अन्यथा पुनः स्वारस्यभङ्गादपेरनतिप्रयोजनत्वापातः सुदुष्परि-
हरः । नच योग्यन्तरं तदर्थः, विनिगमनाविरहात् । प्रत्युत प्रपञ्चितैकवाक्यतया
तदर्थस्य तदनुगृहीतत्वात् ।”—

इति, परास्तम्, “एष एव च पक्षो ज्याया” नित्यारभ्य प्रपञ्च्यमा-
नस्य भगवतोऽलौकिकप्रत्यक्षावेद्यत्ववादस्यात्र श्लोके साधकादर्शनात् ।
अनेन महाशयेन हि तस्यैवार्थस्य कैमुतिकन्यायेनैतद्वचनस्फोरितत्वं
कथ्यते । नचात्रापि शब्दसंक्लितेन ‘देवा’ इत्यनेन भगवतो योगि-
नामलौकिकप्रत्यक्षावेद्यत्वं कैमुतिकन्यायेन वान्यथा वा स्फोर्येत,
कैमुतिकन्यायेन देवापेक्षयाऽल्पयोग्यताशालिनां मनुष्यादीनामसु-
लभदर्शनत्वमेव परं लभ्येत । वाक्यैकवाक्यतया तु परमनन्यभक्त्यै-
कप्रसादनीयपरमपुरुषप्रसादहेतुकत्वं भगवत्साक्षात्कारे लभ्यते, नान्य-
त्किमप्येतदभिप्रेतम् ।

किंचात्र “देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः” इत्येतद्भगवतोऽलौ-
किकप्रत्यक्षवेद्यत्वाभावपक्षस्य विरोधि, न तु साधकम्, दर्शनयोग्य-
स्यैव दर्शनकाङ्क्षायाः सम्भवात् । देवानां दर्शनकाङ्क्षाकथनेन भग-
वद्रूपस्य दर्शनयोग्यतालाभात् । न ह्यसम्भावितं किमपि काङ्क्षते विचार-
वान्पुरुषः । वस्तुत एव चेद्भगवद्रूपमदर्शनीयम्, कथं पुनर्विवेकिनो देवा-
स्तदर्शनं काङ्क्षेरन् । तदेतद्वचनावष्टम्भेन भगवतोऽलौकिकप्रत्यक्षवेद्य-
त्वाभावसाधनं भ्रान्तिकार्यमेव ।

यत्तु—यादवप्रकाशीयम् “एतद्धि दुर्लभतरम्” इत्यादिश्लोकव्या-
ख्यानमुदाहृत्य,

“नापि तद्यथोक्ताभ्युपगमेऽपि कुप्यति, सिद्धयोगसिद्धीनामपि तादृ-
शफलोपलम्भस्य प्राकृतप्रतीकपरित्यागनान्तरीयकत्वस्य ततः स्फुटत्वात्”

इत्युक्तम्, तद्भज्जुसर्पभ्रान्त्या दण्डोद्यमनतुल्यम् । श्लोको ह्ययमपूर्णयोगानां
मृतानां योगबललभ्यभाविजन्मप्रशंसापरः । “अथवा योगिनामेव कुले
महति धीमताम् ।” इति पूर्वार्धम् । योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म
साधारणजनानां दुर्लभं योगमाहात्म्याल्लभते अष्टयोगोऽपि पुरुषः ।
एतदधिकृत्य प्रवृत्तम्—“इदमल्पीयसीं योगसिद्धिं गतस्य मृतस्य फलम् ।”
इति यादवप्रकाशीयम् । अस्मिन्श्लोके योगोपक्रम एव अष्टयोगस्य
फलमुक्तमिति, ततोऽप्युत्तरोत्तरयोगदशासु अष्टानां फलं स्वयं दर्शयितुं
प्रवृत्तो यादवप्रकाशः, “यदि प्रथमो योगसिद्धिम्” इत्यारभ्य,
“यदि पूर्णो योगसिद्धिं गतो म्रियते भगवत्सायुज्यं गतो मुक्तः
परमैश्वर्ययुक्तो भवति ।” इत्यन्तेन योगशास्त्रप्रसिद्धान्यन्यान्यपि मर-
णानन्तरभावीनि फलानि प्रादर्शयत् । इदं च व्याख्यानं योगिनां मर-
णानन्तरभाविफलमात्रप्रदर्शनपरमिति स्पष्टं तत्र तत्र ‘म्रियते’ इति

पदोपादानेन । प्रसक्तं चेदानीं योगिनो ध्रियमाणशरीरस्य सिद्धयोगस्यापि भगवत्साक्षात्कारासम्भवस्थापनम् । “एष एव च पक्षो ज्यायान्” इति चानेनारम्भे प्रतिज्ञातम् । मरणानन्तरं दर्शनयोग्यस्यापि पदार्थस्य ध्रियमाणे शरीरेऽप्रत्यक्षता दृष्टा । स्वर्गादीनां तथात्वं प्रसिद्धम् । तस्मात्प्रतिज्ञातार्थेन सह व्याख्यानस्यास्य विरोधाशङ्कायाः कथैव का ? योगिनां मृतानामेव हि फलं प्रदर्शयति व्याख्यानमिदम् । श्लोकस्यैव मरणानन्तरभाविफलप्रदर्शनपरत्वात् तद्व्याख्यानस्यापि तथाविधफलप्रदर्शनपरत्वमेव स्वरससिद्धम् । तदेवं स्थिते—अकारणमेव शङ्कामुत्थाप्य समाधानप्रयतनमस्य नूनं रज्जुसर्पभ्रान्त्या दण्डोद्यमनम् ।

यत्तु—“तत्रापि तत्प्रसादस्य साधनत्वाद्”

इति परिहारान्तरमुक्तम्, तथा वदतोऽस्य किं तात्पर्यमिति न जानीमः । तत्रापीत्यस्य मरणानन्तरभाविफलविशेषेऽपीत्यर्थे, तत्र भगवत्प्रसादस्य साधनताप्रदर्शनं, कस्य प्रसक्तस्य दोषस्य परिहाराय ? तत्र भगवत्प्रसादस्य साधनत्वमस्तु वा मावा, कोत्र लाभः प्रकृते हानिर्वा । भगवतो योगिप्रत्यक्षविषयत्वाभावप्रतिज्ञायां मरणानन्तरं विनैव भगवत्प्रसादं भगवद्दर्शनं भवतीत्यङ्गीकारे वा को दोषः प्रसज्यते, यत्परिहारार्थं तत्रापि भगवत्प्रसादस्य साधनता प्रदर्श्यते । सति भगवत्प्रसादे शरीरे ध्रियमाण एव योगिनो भगवद्दर्शनं भवितुमर्हतीत्यङ्गीक्रियते न वा ? आद्ये ‘स एव पक्षो ज्यायान्’ इति प्रतिज्ञाऽयुक्ता, योगिप्रत्यक्षाविषयत्वं खलु प्रतिज्ञातोऽर्थः । योगिप्रत्यक्षं च भगवत्प्रसादसद्भावेऽपि स्वमर्यादां नातिक्रामति । अन्ये च ‘मरणानन्तरभावि-भगवद्दर्शने भगवत्प्रसादसाधनकता किमर्थं प्रदर्श्यते । नहि तद्योगिप्रत्यक्षमित्युच्यते । तद्धि मुक्तप्रत्यक्षम् । मुक्तानां सर्ववस्तुवि-

प्रत्यक्षः साक्षात्कारो न योगिप्रत्यक्षशब्दामिल्यः । तथा च मुक्तप्रत्यक्ष-
मादाय प्रकृतप्रतिज्ञातार्थभङ्गाप्रसक्त्या तत्र भगवत्प्रसादसाधनकत्व-
प्रदर्शनं प्रकृतानुपयुक्तमिति सिद्धम् ।

यदप्युक्तम्—“वस्तुतस्तूभयस्य वेदार्थस्य लौकिकेतरशब्दातिरिक्तलौकिका
लौकिकोभयप्रमाणसंवेद्यतायाः पूर्वोत्तरतन्त्रयोस्तत्तदधिकरणेषु परिहृतत्वाच्छास्त्रै-
कसमधिगम्यमेव नित्यनिर्दुष्टाद्भुताचिन्त्याजयन्तिरङ्कुशानिरतिशयैश्वर्यशक्तिमत्सर्वज्ञं
ब्रह्म” इति ।

तदपि मन्दम् लौकिकेतरशब्दातिरिक्तलौकिकालौकिकोभयप्रमाणसंवे-
द्यत्वाभावासिद्धेः । तथाहि—यद्यपि पूर्वमीमांसायां “चोदना लक्ष-
णोऽर्थो धर्मः ।” इति चोदनैकप्रमाणकत्वं धर्मलक्षणमुक्त्वा, “सत्स-
म्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमा-
नोपलम्भनत्वात् ।” इति सूत्रेण प्रत्यक्षस्य धर्मे प्रमाणत्वासम्भव
उपपादितः, तथापि न तेन धर्मस्य योगिप्रत्यक्षवेद्यत्वाभावोऽपि
सिद्धयेत्, सूत्रस्य तदर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । सूत्रगतः प्रत्यक्षशब्दो
हीन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यविद्यमानार्थविषयकप्रत्यक्षमात्रपर इति स्पष्टं
“सत्सम्प्रयोगे” इत्यादिशब्दैः । लोकसिद्धं यत्प्रत्यक्षं तत्स-
त्सम्प्रयोगजं—सति इन्द्रियार्थसम्प्रयोग एव जायमानं दृष्टम्, तेन
तद्विद्यमानोपलम्भनमिति भविष्यति धर्मे न प्रमाणम्, इति सूत्रा-
र्थः । तथाचाह भाष्यकारः—“प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं कार-
णम् ? एवंलक्षणकं हि तत्—सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां
बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्, सति—इन्द्रियार्थसम्बन्धे या पुरुषस्य
बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षम्, भविष्यंश्चैषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति ।
सतश्चैतदुपलम्भनं नासतः । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् ।”—इति ।

स्पष्टीकृतं चेदं भट्टकुमारिलेन—

“प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धं तस्यैवंधर्मकत्वतः ।

विद्यमानोपलम्भत्वं तेन धर्मेऽनिमित्तता ॥

एवंलक्षणकत्वं च न स्वरूपविवक्षया ।

एवंलिङ्गकमित्येतद्भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥” इति ।

योगिप्रत्यक्षं च न विद्यमानमात्रोपलम्भनं, योगिनामतीतानागतपदार्थदर्शितायाः प्रसिद्धत्वात् । तेन नेदं सूत्रं धर्मस्य योगिप्रत्यक्षविषयत्वाभावसाधनपरम् ।

यद्यपि केचन मीमांसका योगिप्रत्यक्षमेव नाङ्गीकुर्वन्ति, अङ्गीकुर्वन्तोऽपि च केचन लौकिकप्रत्यक्षवदेव विद्यमानपदार्थमात्रविषयकं मन्यन्ते, तेन योगिप्रत्यक्षाविषयत्वमपि धर्मस्य प्रकृतसूत्रेणैव साधितमित्यभिप्रयन्ति च, तथापि नास्मादृशमात्मपरमात्माङ्गीकर्तृणां योगिप्रत्यक्षं नाम नास्ति ! तेह्यात्मास्तित्वमेवापलपन्तीति न तेषां योगिप्रत्यक्षानङ्गीकारे तथाविधस्य तस्याङ्गीकारे वा किमप्यत्याहितं नाम । वयं त्वात्मसाक्षात्कारफलकं योगमभ्युपगच्छन्तो योगिप्रत्यक्षस्यातीतानागतपदार्थविषयकत्वमभ्युपगच्छाम एवेति न तद्विषयत्वनिराकरणपरमिदं सूत्रमङ्गीकुर्मः । योगिप्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वसाधकमनुमानं तैरित्थं वर्ण्यते—योगिप्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनं—प्रत्यक्षत्वात्, अस्मदादिप्रत्यक्षवत्, इति । यथोक्तं वार्तिके—

“न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं योगिनामपि ।

प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भनम् ॥.

सत्सम्प्रयोगजत्वं वाप्यसत्प्रत्यक्षवद्भवेत् ॥”—इति ।

न चेदमनुमानमस्मत्पक्षे निर्दोषं भवति, भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वं

साक्षात्कुर्वन्तं सर्वज्ञं परमपुरुषमङ्गीकुर्वतामस्माकं पक्षे परमपुरुषसाक्षात्कार एव व्यभिचारात् । न खलु प्रत्यक्षत्वेनेश्वरीयप्रत्यक्षेऽपि विद्यमानो-पलम्भनत्वं सत्सम्प्रयोगजन्यत्वं वा साधयितुं शक्यते, “पश्यत्यचक्षुः” इत्यादिनेन्द्रियानर्धीनसर्ववस्तुसाक्षात्कारक्षमतया प्रतिपाद्यमानस्य तस्य भूतभविष्यद्वस्तुविषयके प्रत्यक्षे तदनुमानासम्भवात् ।

महर्षिणा च पतञ्जलिना योगदर्शने विभूतिपादे योगिनामतीतानागतदर्शित्वं स्पष्टमेव सूत्रितं वर्तते ।

तत्र “त्रयमेकत्र संयमः ।” इति चतुर्थसूत्रेण धारणाध्यानसमाधीनामेकस्मिन्विषये प्रवर्तमानानां संयमशब्दव्यपदेश्यत्वमक्त्वा, तस्य सिद्धीः प्रतिपादयन्—“परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ।” इति षोडशसूत्रेणातीतानागतज्ञानं तत्फलतया प्रत्यपादयत् । भाष्येच—“धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तस्तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु सम्पादयति ।” इत्युक्तम् । वार्तिककृता चात्र विशेष उक्तः—

“अन्यविषयकसंयमात्प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योगजधर्मबलाद्भवतीति शास्त्रप्रामाण्यादवधार्यते, धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषवत्, तपोजन्यसिद्धिवत्, ‘भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्’ इति वक्ष्यमाणसिद्धिवच्च ।”—इति ।

नन्वेवं धर्मस्य योगिप्रत्यक्षविषयत्वे चोदनालक्षणत्वं कथमुपपद्यताम् ? इति चेत्, इदमत्र बोध्यम्—धर्मलक्षणं तावज्जैमिनिनास्मदादीनां धर्मानुष्ठानाधिकारिणां धर्माधर्मपरिज्ञानोपयोग्युक्तं, तत्र चास्मदादीनां प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वमेव मुख्यतयाभिप्रेतम् । अनुष्ठानोपयोगि धर्मज्ञानं चोदनैव भवति नान्येन प्रमाणेनेति च तात्पर्यम् । योगिनां प्रत्य-

क्षात्मकं धर्मज्ञानं च नानुष्ठानोपयोगि, आगमावधारितानुष्ठानजन्यत्वा-
त्तदीयप्रत्यक्षस्य । अत एवेश्वरप्रत्यक्षविषयत्वमादायापि न दोषः;
तस्याप्यस्मदीयानुष्ठानानुपयोगित्वात् । इति ।

तदेतत्सेश्वरमीमांसायां कवितार्किकसिंहेन श्रीमद्वेङ्कटनाथाचार्येण
स्पष्टमुक्तम्—“यत्तु धर्मवीर्यप्रसृतमृषीणां योगिनां च प्रत्यक्षं
शास्त्रबलादभ्युपगतं, तन्न तेषामनुष्ठानार्थम्, आगमावधारिता-
नुष्ठानजन्यत्वात्, आगमार्थतयैव धर्मादिप्रत्यक्षीकरणात् ।
नाप्यस्मदादीनामनुष्ठानार्थं, परप्रत्यक्षस्य परानुष्ठानानुपकारि-
त्वात् ।”—इति,

“अनुष्ठातृदशापन्नपुरुषापेक्षयात्विदम् ।

सत्सम्प्रयोगजन्यत्वमशाध्यक्षादि सुस्थितम् ॥

“प्रत्यक्षमस्मदादीनां पक्षोऽत्राभिमतस्ततः ।

न भागासिद्धता नापि बाधो हेत्वोरिहोक्तयोः ॥”—इति च ।

एवं च चोदनैकप्रमाणकत्वरूपधर्मलक्षणघटकं चोदनेतराप्रमाण-
कत्वमनुष्ठानोपयोगिचोदनेतरप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयत्वरूपं फलितम् ।
योगजप्रत्यक्षस्य वेश्वरीयप्रत्यक्षस्य वानुष्ठानोपयोगित्वाभावान्न ते आदाय
लक्षणस्यानुपपत्तिः ।

तस्माद्धर्मस्य लौकिकेतरशब्दातिरिक्तलौकिकालौकिकप्रमाणावेद्यत्वं
न सम्भवतीति सिद्धम् ।

ब्रह्मणोऽपि चालौकिकशब्दातिरिक्तलौकिकालौकिकप्रमाणावेद्यत्वं
न सम्भवति, तस्य योगजप्रत्यक्षविषयत्वात् । अन्ततो नित्यमुक्तानां
भगवतश्च साक्षात्कारे विषयत्वात्, विशुद्धमनोग्राह्यत्वाच्च । “नाय-
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष

वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥” इति श्रुतौ भक्तियोगादिना प्रसन्नो भगवांस्तादृशभक्तियोगादिनिष्ठपुरुषाय दर्शनं ददातीति प्रतिपादनात्तत्पुरुषीयसाक्षात्कारविषयताया आवश्यकत्वात् ।

“नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥”

इति भगवद्गीतैकादशाध्यायेऽनन्यभक्तियोगस्य ज्ञानदर्शनप्रवेशहेतु-
ताकथनेन, दर्शनस्य साक्षात्काररूपतया तादृशानन्यभक्तियोगनिष्ठपुरु-
षीयसाक्षात्कारविषयताया आवश्यकत्वात् । “न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचा ।” इति बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं निषिध्य, “मनसा तु विशुद्धेन”
इति विशुद्धमनोग्राह्यतायाः श्रुतौ प्रतिपादनाच्च । इदमेवच विशुद्धमनो-
ग्राह्यत्वमभिप्रेत्य “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” इति श्रुतौ
ब्रह्मणो मनोमयताप्रतिपादनाच्च । मुक्तानां नित्यत्वां च साक्षात्कार-
विषयत्वाच्च । ब्रह्मणः स्वीयसाक्षात्कारविषयत्वाच्च ।

यद्यप्यत्र भगवदीयसर्वविषयकसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेन तस्यालौकिक-
प्रमाणजन्यज्ञानत्वेन ग्रहणासम्भव इति वक्तुं शक्यम्, तथापि लौकिकेतर-
शब्दातिरिक्तलौकिकालौकिकप्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वाभावस्य तेन रूपेण
विवक्षापेक्षया लौकिकालौकिकप्रत्यक्षानुमित्यविषयत्वेन लघुरूपेण विव-
क्षणीयुंतया ईश्वरीयसाक्षात्कारमादायापि दोषप्रसक्तिः । यदि त्वेतद्दोष-
वारणायैव गुरुरूपमेवाद्वियत इत्युच्यते, तथापि मुक्तानां साक्षात्कारस्य
वारणं न सम्भवति । संसारिचेतनसम्बन्धित्वेन ज्ञानं विशेष्य तद्वारणेऽपि
योगिप्रत्यक्षस्य तावताप्यवारणात्तद्विषयतामादाय, विशुद्धमनोग्राह्यतामा-

दाय च दोषस्तदवस्थः । एतादृशानि विशेषणानि च न ग्रन्थकृता प्रवेशितानि, लौकिकेतरशब्दातिरिक्तलौकिकालौकिकप्रमाणासंवेद्यत्वमेव च तेन प्रतिज्ञातम् ।

प्रतिद्वं चेतिहासपुराणेषु बहूनां महात्मनां तपःप्रभृतिभिर्भगवतो दर्शनम् । औत्तानपादेर्ध्रुवस्य तपसा भगवद्दर्शनं महोन्नतफलप्राप्तिश्च विष्णुपुराणे वर्ण्यते—

“श्रुत्वेत्थं गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः ।

उन्मीलिताक्षो दृष्ट्वा ध्यानदृष्टिर्हरिं पुरः ॥ ४५ ॥

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरमच्युतम् ।

किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा हरिम् ॥ ४६ ॥

[विष्णुपु. अं. १ अ. १२] इति ।

ब्रह्मणो विशुद्धमनोप्राप्तत्वं च वल्लभमतानुयायिनामप्यनुमतमित्य-
वगम्यते । ब्रह्मसूत्रभाष्यद्वितीयाधिकरणटीकायां भाष्यप्रकाशे केवलो-
पनिषद्वेद्यत्वविचारावहरे पुरुषोत्तमाचार्येण परिशुद्धस्य मनसो ब्रह्मदर्श-
नसाधनत्वाङ्गीकारात् । तथाच तत्रत्या टीका—

“न चाधिकागमने केवलोपनिषद्वेद्यत्वहानिः शङ्क्या, ‘सर्वे
वेदा’ इति वाक्यस्याप्यौपनिषदत्वेन ‘मनसैवानुद्रष्टव्य’ इत्युक्त-
मनोवेद्यत्ववत्सर्ववेद्यत्वस्याप्युपनिषन्मात्रसिद्धत्वात् । एवं च
मनसोऽपि श्रुत्युक्तसाधनैः शुद्धत्व एव दर्शनकरणत्वम् ।”
—इति ।

अत्र ब्रह्मणः परिशुद्धमनोप्राप्तत्वमङ्गीकृत्यैव, मनसः परिशुद्धावुपनि-
षदां तदुपायोपदेशद्वारोपयोगादुपनिषदनुपजीविमानान्त शब्देनानुद्रष्टव्य-
पनिषद्वेद्यत्वरूपकेवलोपनिषद्वेद्यत्वं समर्थितम् ।

नारदीये भक्तिसूत्रे च—“स कीर्त्यमानः शीघ्रमेवाविर्भवत्य-
नुभावयति भक्तान् ।” इति सूत्रे भगवत आविर्भावः स्पष्टमुक्तः ।

तस्माद्धर्मब्रह्मणोरुभयोलौकिकेतरशब्दातिरिक्तलौकिकालौकिकप्रमा-
णासंवेद्यत्वमेतदुक्तमयुक्तमिति सिद्धम् ।

यत्तु—“लोके सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्य क्वचिजगदाकारेण परिणमतोऽदर्श-
नात्, प्रोक्षणावहननादीनां यज्ञशेषत्वस्य लोकतोऽवगमाभावाच्च ब्रह्मणः
सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्य जगदाकारेण परिणामो न शास्त्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते,
प्रोक्षणादिदृष्टान्तेन ब्रह्मणि परम्परया वर्तमानस्य परिणामित्वस्य मुख्यत्वसाधनं
च न सम्भवति—”

इत्यस्मत्पक्षे दूषणमुक्तम्, तत्—प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वप्रत्यक्षाती-
तार्थप्रतिपादकत्वयोरैक्यभ्रान्तिमूलकम्, शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रति-
पादकत्वं न सम्भवतीत्येतावदेवोक्तमस्माभिः, न तु प्रत्यक्षातीतार्थप्रति-
पादकत्वं न सम्भवतीति । प्रत्यक्षादिप्रमाणातीतमर्थं प्रतिपादयति
शास्त्रमिति च सर्ववैदिकसम्मतः सिद्धान्तः । न च ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य
सर्वशक्तिमतो जगदाकारेण परिणामः प्रत्यक्षविरुद्धः, सर्वज्ञसर्वशक्त-
ब्रह्मविशेष्यकपरिणामाभावतद्व्याप्यादिप्रकारकप्रत्यक्षाभावात् । ब्रह्मणो
जगदाकारेण परिणामं वा गुणान्तरं वान्यद्वा किमपि प्रत्यक्षाद्यतीतं
प्रतिपादयन्वेदो नान्यत्किमपि प्रमाणं सहायतयाऽपेक्षते । प्रत्यक्षावि-
रोधश्च काममपेक्ष्यते, तद्विरोधेनार्थप्रतिपादनासम्भवात् । उपजी-
व्यविरोधेनार्थप्रतिपादनं ह्युपजीवकस्य न सम्भवति । एवं च
सति प्रत्यक्षाविरुद्धं ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामं प्रतिपादयितुं
शक्नोत्येव वेदः । वैदिकार्थदृष्टान्तेन वैदिकार्थसाधनं च युक्तमेवेति
प्रोक्षणादिदृष्टान्तेन परम्परया ब्रह्मणि वर्तमानस्यापि परिणा-
मित्वस्य मुख्यत्वसाधनं च सम्भवत्येवेति न किञ्चिदत्याहि-

तम् । महाशयेन त्वनेन प्रत्यक्षविरुद्धं न प्रतिपादयति शास्त्रमित्यस्म-
दुक्तेः प्रत्यक्षातीतमर्थं न प्रतिपादयतीत्यर्थं बुध्यता कोलाहलोऽयं क्रियत
इति भ्रान्तेरयं महिमाऽस्येति स्पष्टमवगम्यते ।

यदपि—“तत्र तावदिदं पृच्छामः”—

इत्यादिना ब्रह्मणो जगन्निमित्तोपादानत्वादिकं लोकदृष्टप्रक्रिययोप-
पद्यते न वेति विकल्प्य दूषणम्; तदप्यसङ्गतम्, प्रत्यक्षाविरुद्धार्थप्रतिपादकं
शास्त्रमित्यस्मदुक्तोपर्येतादृशप्रश्नस्यानुत्थानात् । इदं तु ब्रूमः—लोकदृ-
ष्टाविरोधिण्या प्रक्रियया सर्वमिदमुपपद्यत इति । न खलु ब्रह्मणो जग-
न्निमित्तोपादानत्वादिकं लोकविरुद्धम् ? अथोच्येत, लोके चेतनस्य सतः
कस्यापि परिणामादर्शनाद्ब्रह्मणः परिणाम्युपादानत्वं लोकदृष्टप्रक्रियावि-
रुद्धमिति; तन्न, लोकेऽदृष्टत्वमात्रेण लोकविरुद्धत्वासम्भवात् । शरीरद्वारा
परिणामस्य लोके दृष्टत्वाच्च । लोकेहि बालशरीरविशिष्टस्यैव कालान्तरे
युवशरीरविशिष्टत्वं भवतीति प्रत्यक्षयामः । तत्र युवशरीरविशिष्टं
चेतनं प्रति बालशरीरविशिष्टस्योपादानत्वं च सम्भवदुक्तिकम् । तथा—
ऊर्णनाभेः शरीरविशिष्टस्य ह्यतातन्तुसृष्टिसंहारौ प्रत्यक्षसिद्धौ । तत्रोर्ण-
नाभेरेव निमित्तत्वमुपादानत्वं चाभ्युपगम्यते । “यथोर्णनाभिः सृजते
गृह्यते च” इति श्रुतिरप्यमुमर्थमुदाहरति । तत्र ह्यतातन्तुस्तच्छरीरप-
रिणाम एव । ऊर्णनाभेस्तत्र परिणाम्युपादानत्वं दृष्टम् ।

किंच—लोके वर्तमानाः सर्वेऽपि पदार्था नैकेनैकदा वा प्रत्यक्षी-
क्रियन्ते, विचित्रा च भगवतः सृष्टिः, अनन्ताद्भुताकरेऽत्र संसारे
वर्तमानं सर्वमपि नास्माभिः प्रत्यक्षितम् । तस्मान्नेदं वक्तुं शक्यते—
केन दृष्टेयं प्रक्रिया इति ।

अनावश्यकं चेदं सर्वमस्माकम्, लोकाविरुद्धया प्रक्रिययोपपादनीय-
तामात्रस्यैवास्माभिरुक्तेरिति च पूर्वमावेदितम् ।

यत्तु—“अतोऽतीन्द्रियेऽर्थे शास्त्रमेव प्रमाणम्, तदुपबृंह-
णायैव तर्क उपादेयः, तथाचाह—‘आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशा-
स्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद’नेतरः ॥’ इति,
वेदाख्यशास्त्राविरोधिनेत्यर्थः ।” इति श्रीभाष्यप्रतीकमुपादाय,

तदिदं मुग्धस्य मनस्तोषमात्रफलं, यदाहुः—‘वेदशास्त्राविरोधिने’ति, वस्तु-
तस्तु तादृशोऽपि तदुपबृंहणोऽपि तर्को न तादृशोऽर्थस्य प्रामाण्यदार्ढ्यमापाद-
यति, किंतु बोधसौलभ्यमेव सम्पादयति ।”—

इति दूषणमुपन्यस्तम्, तत्र ब्रूमः—अर्थस्य प्रामाण्यदार्ढ्यमापादयती-
त्यस्य कस्तावदर्थो विवक्षितः? प्रामाण्यस्य दार्ढ्यं नाम प्रमाणस्य
संशयविपर्ययाद्यसहत्वानाहार्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वादिरूपम्,
तच्च प्रमाणनिष्ठं, नार्थनिष्ठम् । एवं च स‘त्यर्थस्ये’-
त्यसङ्गतम् । मीमांसारूपतर्कसाहाय्येनार्थविचारे क्रियमाण एवाप्रा-
माण्यज्ञानाद्यनास्कन्दितानाहार्यनिश्चयात्मकं ज्ञानं वेदेन जन्यते, यथाश्रुते
तु वेदेन जन्यमानं ज्ञानं संशयादिसहमेव भवति, वेदेनानाहार्याप्रामा-
ण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयात्मकज्ञानजनने वेदाविरोधिनस्तर्कस्येतिकर्त-
व्यत्वरूपत्वात् । तथाचाह कुल्लूकभट्टः—“आर्षं धर्मोपदेशं च” इत्यादि
श्लोकव्याख्याने—“ऋषिदृष्टत्वादार्षं-वेदं, धर्मोपदेशं च-तन्मूलं
स्मृत्यादिकं, यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयतिस
धर्मं जानाति, नतु मीमांसानभिज्ञः । धर्मे करणं वेदः, मीमां-
सा चेतिकर्तव्यतास्थानीया, तदुक्तं भट्टवार्तिककृता-धर्मे प्रमी-
यमाणे तु वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा
पूरयिष्यति ।”—इति ।

अत्र ‘स धर्मं जानाती’ त्यस्य स धर्मविषयकानाहार्याप्रामाण्यज्ञाना-

नास्कन्दितनिश्चयवानित्यर्थः । अन्यथा वेदादिभिरेव धर्मविषयकज्ञानसम्भवेन 'स धर्मं जानाती' ल्यनुपपत्तेः । तथाच वेदेन केवलेन जायमानं ज्ञानं संशयादिसहं भवति, मीमांसायां कृतायां तु तत्-संशयाद्यसहमनाहार्या-प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयरूपं जायत इति भावः । “धर्मे करणं वेदः” इत्यस्य धर्मज्ञाने करणं वेद इत्यर्थः । “इतिकर्तव्यता”—अङ्गम् । तथाच मीमांसारूपाङ्गसहितेन वेदेन धर्मप्रमितिर्जन्यत इति भावः ।

एवं च तर्कस्य प्रामाण्यदाढ्यापादकत्वमेव सिद्धं भवति ।

एतन्मतभाष्यकारोऽपि मीमांसाया असन्दिग्धार्थनिश्चये सन्देहवारकत्वेनोपयोगमाह भाष्ये । तथाच प्रथमाध्यायप्रथमाधिकरणभाष्यम्—

“सिद्धान्तस्तु—सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाशक्यनिश्चयः ॥

तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तथादिमः ॥

परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दमध्यमयोः सन्देहो भवेत्, समानधर्मदर्शनात्, पदादिपाठवत्, तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि । तदुक्तम्—‘असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥’ इति—

इति । [अणुभाष्यम्, अ० १ पा० १ अधि० १ ।]

अत्र च ब्रह्ममीमांसायाः प्रयोजनाभावेनाकर्तव्यत्वपूर्वपक्षे बुद्धिदोषमू-

लकसन्देहवारकत्वात्, निश्चयदाढ्यापादकत्वाच्च वेदार्थविचाररूपब्रह्म-
मीमांसा कर्तव्येति सिद्धान्तः कृतः । स्पष्टीकृतश्चायमर्थष्टीकायाम् ।

“वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।

समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥

उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ।” ।

इति पूर्वमेतदुदाहृतैतदाचार्यवचनेऽपि मीमांसारूपाणां व्याससूत्राणां
सन्देहवारकत्वमुक्तम् । “आर्यं धर्मोपदेशं चे”ति वचनोक्तश्च तर्को
मीमांसैवेति पूर्वोदाहृतकुल्लूकभट्टव्याख्यानानेन स्पष्टम् । किमनेनोक्तं
भवति ? स्वाचार्यसिद्धान्तं स्ववचनविरोधं च न जानात्ययमिति ।

तथाच मीमांसारूपस्य तर्कस्य संशयापाकरणादिद्वारा प्रामाण्यदा-
ढ्यापादकत्वं सुव्यवस्थितम् ।

तर्कस्य बोधसौलभ्यसम्पादकत्वमनेनोक्तम् ; तत्र बोधस्य सौलभ्यं नाम
सुखेन बोधस्य लाभः । गृहीतपदपदार्थवृत्तेर्व्युत्पन्नस्य बुद्धिप्रतिभादिमतः
साङ्गसशिरस्कवेदाध्यायिनः सुखेनैव बोधोदयः स्वयमेव सम्भवति, न
तत्र तर्कस्यापेक्षास्ति, उत्पन्नबोधस्यैव च संशयापाकरणाय विचारे
प्रवृत्तिरिति तदानीमेव तर्कस्योपयोगः । बुद्धिप्रतिभादिसंवलितकाङ्क्षा-
दिकारणघटितसामग्र्या बोधसौलभ्यापादकत्वेऽपि तर्कस्य तथात्वमस-
म्भवि । वेदार्थविशदीकरणरूपवेदोपबृंहणायैव तर्क उपादीयते ।
तस्मात्सर्वमिदमदसीयं कल्पनाजातं भ्रान्तिमूलकमित्यवसीयते ।

इति, बडवानले अथमा ज्वाला ।

समाप्तश्चायं पूर्वो भागः ।

शुद्धाशुद्धपरिचयः

पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	६	तद्वर्षीयेष्वेव	तद्वर्षीयेष्वेव
॥	१२	प्रकाशितम्	प्रकाशितम्
१०	४	‘श्रुत्यर्थ’	‘श्रुत्यर्थ’
१२	२	सुदुर्निरसो	सुदुर्निरसो
१७	८	मातापितुः	मातापितृ
१९	९	श्रुते	श्रुते
॥	१८	धूमो	धूमो
२२	५	प्रवरे त्रियमाणे	प्रवरे प्रत्रियमाणे
२३	१५	प्रत्याक्ष	प्रत्यक्ष
॥	१७	पेटिकाय	पेटिकायां
३०	७	इत्यभिहितं	इत्यभिप्रेतं
॥	२२	वेदवेद्यत्वशब्दघटित	वेदवेद्यत्वघटित
३१	५	निर्देशस्तु	निर्देशस्तु
३७	४	वक्तव्यं भवति	वक्तव्यं भवति
३९	१७	ब्रह्मणो	ब्रह्मणो
४४	९	नून	नूनं

सूचना—प्रथमे भागेत्र खण्ड्यग्रन्थप्रतीकमुपादाय खण्डनं कृतम्, सिद्धापगाया दशद्वादशपृष्ठगता अर्था एव खण्डिताः । सिद्धापगाकारस्य सामर्थ्य-नीदृशमिति विदुषां बोधनायैव प्रक्रियेयमत्र समाहृता । द्वितीये भागे तु खण्ड्यग्रन्थप्रतीकमनुपादायैव ग्रन्थकृत्सिद्धान्तस्य खण्डनं क्रियेत, अन्यथा ग्रन्थविस्तारो भविष्यतीति ।—इति—ग्रन्थकृत ।

